

Невольничий переклад у пізню добу Радянського Союзу: контекстуальні голоси Василя Стуса та Івана Світличного¹

Валентина Савчин

Львівський національний університет імені Івана Франка та Swedish Collegium for Advanced Study (Шведський науково-дослідний центр, Уппсала)

Переклад з англійської Поліни Кириллової²

Вступ: Переклад у неволі існував завжди і не обмежується певним місцем або історичним періодом. Однак це соціальне та культурне явище зустрічається набагато частіше в тоталітарних суспільствах. Ця стаття досліджує функціонування художнього перекладу у радянських таборах, в яких українські вчені, письменники, перекладачі та лексикографи (також відомі як в'язні сумління) у результаті політичних репресій становили значну частину ув'язненого населення. Процвітання перекладацької діяльності за ґратами попри жорстокі та принизливі умови існування свідчить про культурний опір та активізм перекладачів, і обидва явища заслуговують на увагу дослідників. Це дослідження розкриває практичні, історичні, психологічні та філософські аспекти перекладу в екстремальних умовах. Воно допомагає зрозуміти, що спонукало в'язнів сумління перекладати, і як їм вдавалося працювати в умовах надзвичайного тиску. Крізь призму невольничого перекладу стаття пропонує по-іншому глянути на явище повторного перекладу, псевдоперекладу, на вибір тексту для перекладу та функції художнього перекладу. У центрі дослідження – Радянська Україна періоду 1970-80х рр., коли хвиля політичних репресій призвела до появи нового покоління в'язнів сумління. Невільничий досвід Василя Стуса та Івана Світличного, їхні листи періоду ув'язнення та мемуари інших в'язнів стали об'єктом наукового аналізу в цій праці.

¹ Висловлюю подяку Канадському інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies) при Університеті Альберти та Шведському науково-дослідному центру (Swedish Collegium for Advanced Study) при Університеті Уппсали за підтримку цього дослідження. Також висловлюю подяку двом анонімним рецензентам за цінні коментарі та пропозиції.

² Український переклад виконано в рамках навчально-виробничої практики студентів-магістрів з перекладу та редагування, яка є частиною освітньої програми «Художній переклад з англійської мови, літературне редагування та менеджмент перекладацьких проєктів» кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Керівники навчально-виробничої практики: д.філол.н., професор Лада Коломієць, к.філол.н., асистент Олена Підгрушна.

Ключові слова: Василь Стус, Іван Світличний, невольничий переклад, в'язні сумління, Радянська Україна.

В академічному дискурсі художній переклад розглядається з декількох точок зору. Останнім часом увагу дослідників привертає не стільки текстовий аналіз оригіналу та перекладу та визначення специфічних перекладацьких стратегій, а особистісний та соціальний аспект, важливий для кращого розуміння процесу перекладу (Честерман (Chesterman); Пим (Pym); Вольф і Фукарі (Wolf and Fukari); Кіннунен і Коскінен (Kinnunen and Koskinen)) та опису культурного і політичного контекстів перекладацьких практик (Тимочко (Tymoczko); Бейкер (Baker)). Без цього контексту «ми не в змозі наблизитися до розуміння того, чому деякі переклади є такими, якими вони є, нам надзвичайно важко встановити зв'язок між текстовим і соціальним аспектом» (Пим 29).³

Художній переклад часто розглядається з точки зору стосунків між перекладачами і видавниками/замовниками, перекладачами і редакторами, перекладачами і читачами, перекладачами і критиками. Ми з'ясуємо, хто обрав текст для перекладу; наскільки сильний вплив мав редактор; скільки часу текст чекав на друк; і як перекладений текст сприйняла цільова аудиторія. Аналізуючи художній переклад, ми можемо приділяти більшу увагу якості перекладеного тексту чи людям, які стоять за ним, але ми зазвичай сприймаємо як належне те, що переклад – це або продукт на замовлення, тобто результат угоди між видавцем та перекладачем, або продукт натхнення перекладача, спалах його/її творчої енергії. Також ми звикли вважати, що перекладач працює у сприятливих для творчого процесу умовах, а метафоричний «стіл перекладача завалений різноманітними книгами: оригіналами, словниками, довідниками та попередніми перекладами різними мовами» (Палопоскі, «Tauchnitz для перекладачів» (Paloposki, “Tauchnitz for Translators”) 161). Такий підхід не допускає припущення, що художній переклад може виконуватися у ворожому та репресивному середовищі, яке несумісне з творчим процесом, необхідним для перекладу. Тоталітарне суспільство, яке вдається до репресій, примусу, тотального контролю та обмеження свободи, є прикладом такого середовища. Радянська система мала сумну славу через державне насилья і сваволю проти інтелігенції, зокрема письменників і перекладачів, що призводило до їхніх арештів та фізичного знищення.

³ Тут і далі англомовні цитати подано у перекладі автора.

Таким чином дослідження невольничого перекладу дозволяє переосмислити традиційне визначення художнього перекладу, адже «навіть те, що видається мінімально необхідними умовами для перекладу, заперечується екстремальними умовами насильства і конфлікту, і особливо такою ситуацією, коли певна категорія людей потерпає від нелюдського ставлення» (Саймон (Simon) 209). Шеррі Саймон говорить про нацистські концентраційні табори, але цей опис можна легко екстраполювати і на радянські табори.

Такий контекст перекладацької діяльності дозволяє під іншим кутом поглянути на поняття свободи, яке привертає все більше уваги в сучасному перекладознавстві. В академічному дискурсі, це поняття тісно пов'язане з поняттям обмежень, які накладає на перекладачів їхнє середовище, що може впливати на їхню свободу. Аналіз обмежень для перекладача зазвичай оперує поняттями перекладацьких норм, патронажу, ідеології, поетики, очікування читача та робочого середовища (Турі (Toury); Лефевр (Lefevre); Палопоскі «Обмеження свободи» ("Limits of Freedom")); іншими словами, йдеться про обмеження, які «певною мірою регулюють їхню свободу» (Палопоскі, «Обмеження свободи» 206). У цьому контексті під свободою перекладача фактично мається на увазі перекладацька «влада над текстом» (Палопоскі, «Обмеження свободи» 191), свобода перекладача обирати текст для перекладу та стратегії для його відтворення, свобода дискутувати з видавцями/замовниками і редакторами; чи, висловлюючись загальніше, як це сформулював Андре Лефевр, «свобода залишатися у периметрі обмежень, або кинути виклик цим обмеженням і намагатися вирватися з них», тобто, здатність проявляти силу волі у своїй практиці (9).

Як наголошує Марія Тимочко, постколоніальний контекст вказує на важливість матеріальних обмежень для перекладу, зокрема обмежень, встановлених владою (15). Радянська репресивна система продемонструвала, що обмеження, які є на заваді перекладацькій діяльності, не обмежуються фінансовими, політичними, соціальними чи ідеологічними бар'єрами. У контексті радянських концтаборів і тюрем, поняття про периметр, запропоноване Лефевром, набуває фізичного виміру як простір, чи, точніше, периметр стін в'язниці. Отже, свобода в цій статті розглядатиметься з точки зору бінарного протиставлення внутрішньої свободи (агентності) та обмежень свободи (ув'язнення) як ознаки невідповідності між внутрішнім світом ув'язненого перекладача та його середовища. Шляхом придушення індивідуальної свободи, що є «визначальною рисою людської природи», обмеження, які накладає ув'язнення, ставали рушійною силою агентності перекладача, і що суворішими були ці обмеження, тим сильніше проявлялася агентність (Сміт (Smith) 4). З цього

впливає важливість поняття влади: у певних соціальних і політичних контекстах агентність набуває чітких ознак опору та протистояння. Це переконливо продемонстрував Віктор Франкл у своїй книзі «Людина в пошуках справжнього сенсу»: «У концентраційному таборі всі обставини складаються так, щоб в'язень втратив опору. Усі знайомі життєві цілі відкидаються. Єдине, що залишається, – це «остання людська свобода» – здатність «обирати власний підхід до існуючих обставин» (11).

Активна перекладацька діяльність за ґратами попри жорстокі та нелюдські умови ув'язнення демонструє культурний опір та активізм перекладачів, що заслуговує на увагу дослідників. Переклад в умовах ув'язнення свідчить про агентність перекладача, тобто його «прагнення і здатність працювати» в екстремальних умовах під пильним наглядом наглядачів і цензорів, а також про використання ним творчості як реакції на репресії (Кіннунен і Коскінен (Kinnunen and Koskinen) 6). З іншого боку, нема жодних сумнівів, що обмеження, зумовлені ув'язненням, вплинули як на процес перекладу, так і на його функції та сприйняття його читачем, і цей вплив потребує ретельного дослідження. З огляду на все вищезгадане, це дослідження вивчає контекст невільничого перекладу й активізм ув'язнених перекладачів. У центрі дослідження – Радянська Україна періоду 1970-80-х років, коли хвиля політичних репресій призвела до появи нового покоління в'язнів сумління.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

У цій статті здійснено, за словами Джереї Мандея (Jeremy Munday), реконструкцію ширшого «контексту крізь призму індивідуального досвіду» на прикладі Василя Стуса та Івана Світличного, використовуючи їхні листи, написані у таборах, та спогади інших колишніх в'язнів (72). І листи, і спогади належать до «позатекстового матеріалу» згідно з типологією Мандея (65), і є вкрай важливими джерелами для створення «мікроісторії» українського перекладу та подальшого конструювання на її основі соціальної і культурної історії перекладу та перекладачів (62-65).

Збереглося 383 листа Василя Стуса, які зібрала та опублікувала в 1997 р. (том 6, повного видання творів Стуса) Михайлина Коцюбинська (1931-2011), літераторка, перекладачка та учасниця українського дисидентського руху шістдесятників. 514 листів Івана Світличного до сім'ї та друзів упорядкувала його дружина, Леоніда Світлична (1924-2003), й видала у двох книгах під назвою «Голос доби» у 2001 р. та 2008 р. Ці листи мають велику культурну та історичну цінність не лише як

джерело інформації про умови ув'язнення у радянських в'язницях і таборах (навіть якщо через цензуру її було дуже мало), але і як голос самих перекладачів. Розлоге цитування листів, написаних під час ув'язнення, сприятиме видимості перекладачів і тому, аби їхні голоси були почуті.

Досліджуючи поняття голосу в тексті як категорії перекладознавства, Сесілія Альвстад й інші (Cecilia Alvstad et al.) вказують на зв'язок між контекстуальними і текстуальними вимірами, який, на їхню думку, є обов'язковою умовою для об'єктивного аналізу (3-17). Такий голістичний підхід фокусується на поліфонії голосів, що належать різним агентам перекладацького процесу, і які виражені як у самих перекладених текстах, так і в їхніх контекстах. Таким чином автори розрізняють *текстуальні голоси*, що присутні у власне текстах перекладу, і *контекстуальні голоси* у передмовах, рецензіях та інших текстах, пов'язаних з перекладеним (Альвстад та ін. 3). Голос перекладача як головного агента процесу перекладу може бути, як зауважила Ґрінолл (Annjo Greenall), «як текстуальним, так і контекстуальним, залежно від обраного способу самовираження, тобто безпосередньо через продукт перекладу (текст) або через різні контексти, такі як неопубліковані чернетки, листи, передмови та інтерв'ю» (22). У центрі статті – голоси ув'язнених перекладачів, яких змушували мовчати, але ці голоси, на щастя, закарбувалися в листах. Вони належать до категорії контекстуальних голосів згідно поданої вище класифікації і будуть використані в якості даних для дослідження низки явищ, пов'язаних з процесом перекладу та агентності перекладача. Ці листи адресовані родинам і близьким друзям, і хоча це приватне спілкування, а не ділове листування між перекладачами та видавцями, редакторами чи іншими учасниками процесу перекладу, особисте і професійне у цих листах нерозривно пов'язані. Листи дозволяють зазирнути у табірну робітну перекладачів і засвідчують інтенсивне літературне життя за ґратами.

Зважаючи на суворі обмеження на особисте листування, введені радянською пенітенціарною системою, відповідно до яких ув'язненим дозволяли писати не більше двох листів на місяць, увага, приділена перекладу в цих листах, свідчить про те, наскільки важливим в їхньому повсякденному житті був переклад. Деталі, що містяться в цих листах, проливають світло на різні етапи процесу перекладу, про які загалом відомо дуже мало.

Ще одним важливим джерелом стали мемуари колишніх в'язнів. Попри поширений скепсис щодо достовірності мемуарів з огляду на великий часовий проміжок, який розділяє досвід в'язнів і їхні спогади, не можемо погодитися з Андреа Гульоттою (Andrea Gullotta) в тому, що «без мемуарів неможливе жодне дослідження про радянські репресії»

(60). Перехресні посилання на інформацію, отриману з мемуарів, листів та інших джерел, підвищать рівень об'єктивності аналізу і підкріплять зроблені висновки. На відміну від мемуарів, що мають ретроспективну природу, листи, написані в ув'язненні, є точнішими, адже відображають пережитий досвід в режимі реального часу. Проте і вони потребують ретельного аналізу з урахуванням можливого використання езопової мови як засобу самоцензури.

У рамках підходу, обраного для даного дослідження, аналіз перекладів та оцінка їхньої якості відходить на другий план, і головною метою стає розуміння самого процесу перекладу за ґратами. Серед завдань дослідження є пошук відповідей на питання: що спонукало в'язнів сумління перекладати, і як їм вдавалося працювати в екстремальних умовах ув'язнення. Аби відтворити чітку картину процесу перекладу, необхідно з'ясувати низку деталей: вибір тексту оригіналу і способи його отримання ув'язненими, доступ ув'язнених до словників і літературних або історичних джерел, необхідних для перекладу, редагування перекладів, способи передачі перекладів за межі радянських концтаборів, і, найголовніше, сила волі перекладача та його особиста непокора системі. Завдяки такому «мікроісторичному» дослідженню перекладацьких практик в ув'язненні можна краще зрозуміти історію українського перекладу в цілому, адже, як зазначив Мандей: «детальний аналіз повсякденного життя конкретних людей може пролити світло на повнішу картину історії перекладу у специфічних соціоісторичних і культурних контекстах» (65).

Дослідницька база

Практика художнього перекладу в ув'язненні була задокументована в різних країнах та в різні часи. Вільям Тіндейл, англійський учений XVI ст., який опинився у в'язниці через переклад Біблії, і який продовжував працювати над цим перекладом аж до своєї страти в 1536 р., є хрестоматійним прикладом перекладача-мученика. Павло Грабовський (1864-1902), український перекладач XIX ст. і багатолітній в'язень Російської імперії, зробив вражаючу кількість перекладів з двадцяти семи національних літератур під час заслання.⁴

Соціальне і культурне явище перекладача-мученика є набагато характернішим для тоталітарних і авторитарних суспільств, аніж для ліберальних і демократичних. У своїй статті «Переклад у в'язницях на прикладі сучасних іранських ув'язнених перекладачів», Емам Рудбанд

⁴ Про перекладацьку діяльність Грабовського, див. Москаленко; Стріха 153-57.

(Emam Roodband) аналізує досвід чотирнадцяти іранських перекладачів, які були в'язнями сумління у XX ст. та на початку XXI ст. Наразі не існує аналогічного дослідження про українських перекладачів, що стали жертвами політичних репресій радянського режиму. Великий сталінський терор призвів до масових арештів, ув'язнень і страти представників різних соціальних прошарків, але точна кількість репресованих перекладачів невідома. У своїй основоположній книзі «Український художній переклад та перекладачі 1920-30-х років» Лада Коломієць наводить п'ятдесят два біографічні есе про українських перекладачів художньої літератури, на чий життя та професійну діяльність вплинули криваві 1930-ті рр. Цей список – лише верхівка айсберга, адже перекладачі потерпали від політичних репресій практично до самого розвалу Радянського Союзу. Репресивні практики 1970-х рр., під час так званої «епохи Брежнєва», коли головною мішенню був дисидентський рух, призвели до появи нового покоління перекладачів-в'язнів сумління. Максим Стріха, дослідник історії українського перекладу, зазначає, що «переклад для українських дисидентів 1960-1980-х важив більше, ніж переклад, і не мав в російській новітній літературі жодних аналогів» (334). Переклад, здійснений українськими в'язнями сумління, набув нових функцій та значення, і вивів поняття опору на передній план. Природа цього явища потребує подальшого вивчення.

На сьогодні переклад в ув'язненні – це здебільшого незвіданий розділ перекладознавчих студій. Новаторські дослідження Мікаели Вульф (Michaela Wolf) про роль усного перекладу в нацистських концтаборах демонструють той факт, що переклад був стратегією фізичного виживання в умовах надзвичайної жорстокості («Усний переклад у нацистських концтаборах» (*Interpreting in Nazi Camps*); «Ті, що говорять німецькою» (“German Speakers”). У центрі уваги цих досліджень – роль перекладача як посередника між наглядачами Захисних загонів (CC) (нім. *Schutzstaffel (SS)*) і в'язнями або у спілкуванні в'язнів між собою. Однак, художній переклад у таборах і в'язницях як явище морального опору та психологічного виживання фактично не був об'єктом перекладознавчих досліджень. У своєму деталізованому дослідженні літератури Гулагу під назвою «Інтелектуальне життя і література на Соловках 1923-1930 рр.: Париж північних концтаборів», Андреа Гульотта (Andrea Gullotta) розглядає російські літературні твори, написані у радянських таборах, але оминає своєю увагою художній переклад. Схожий підхід обрала Клаудія Пієраллі (Claudia Pieralli) у своїй статті «Поезія радянських політичних в'язнів (1921-1939): Історично-типологічна класифікація». Цю лауну частково заповнює Брайан Джеймс Бер (Brian James Baer), який розглядає явище невольничого перекладу в Росії часів Гулагу. Сюзанна

Віт (Susanna Witt) згадує історію російської перекладачки Тетяни Гнідич (1907-76), яка працювала над своїм перекладом «Дон Жуана» Байрона в одиночній камері у внутрішній в'язниці державної служби безпеки (КДБ) у Санкт-Петербурзі у 1940-х-рр ("Byron's Don Juan"). Що ж до України, ця тема «все ще є terra incognita у культурному сенсі для багатьох представників країн Заходу» (Чернецький 34). Український контекст перекладів, зроблених в'язнями в умовах тоталітарного режиму, залишився поза увагою західних учених, але й в Україні досліджувався не достатньо.

Василь Стус (1938-85) та Іван Світличний (1929-92) були сучасниками і отримали схожу освіту. Обидва закінчили університет за спеціальністю «Українська мова та література», обидва були аспірантами Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР у Києві, обидва були видатними поетами, перекладачами й критиками, а найголовніше – активними учасниками дисидентського руху в Україні. За їхню активну проукраїнську позицію їх звинуватили в «антирадянській агітації та пропаганді» і «антирадянській діяльності» та засудили до тривалого ув'язнення.

Стуса заарештували в 1972 р. і засудили на п'ять років ув'язнення у мордовських таборих суворого режиму та три роки заслання у Магаданській області, РСФСР. Невдовзі після виходу на волю Стус приєднався до Української Гельсінської групи захисту прав людини, був повторно заарештований у 1980 р. й отримав максимальний п'ятнадцятирічний термін ув'язнення. Він відбував своє покарання у концтаборі суворого режиму *Перм 36-1* біля села Кучино в Пермському краї, РСФСР, де жорстокі переслідування призвели до його передчасної смерті у 1985 р.

Світличного вперше заарештували у 1965 р. за антирадянську агітацію й пропаганду та виготовлення і поширення *самвидаву*, але випустили на волю через вісім місяців з огляду на недостатність доказів його правопорушення. У 1972 р. його заарештували знову за тими ж звинуваченнями і засудили до дванадцяти років позбавлення волі (сім років у концентраційному таборі суворого режиму у Пермському краї, РСФСР, та п'ять років заслання у Горно-Алтайській області, РСФСР). Нелюдські умови ув'язнення у поєднанні з несприятливим кліматом підірвали його і без того слабке здоров'я. Однак навіть після того, як у нього стався інсульт із клінічною смертю, і йому зробили операцію на мозку прямо в тюремній лікарні у непристосованих умовах, радянська пенітенціарна система

залишалася непохитною і не погодилася на передчасне звільнення людини з важкою формою інвалідності.

Ув'язнення, примусова праця у жорстоких умовах, мізерні порції їжі, вимушене голодування, недостатня медична допомога, жорстоке поводження з боку наглядачів та адміністрації табору ослабили тіла в'язнів, але, як не парадоксально, укріпили їхній дух. Незважаючи на екстремальні умови праці та загрозу фізичного знищення їхніх текстів, Стус і Світличний продовжували професійну діяльність та жили повним і насиченим життям.

Дискусія

Зневолені та вільні

Художній переклад, виконаний ув'язненими, виводить на передній план агентність перекладача, тобто здатність в'язня вивищитися над виснажливими обставинами і зберегти внутрішню свободу. Австрійський психіатр і засновник логотерапії Віктор Франкл (Viktor Frankl), який сам пройшов через нацистські концтабори, вірив, що навіть у таких жаклих умовах деякі люди були здатні досягти небачених духовних висот і зберегти повну внутрішню свободу, що дозволило їм підвестись над зовнішніми обставинами (82-87). За його спостереженнями, внутрішній світ уразливих людей був під меншою загрозою, тому що «вони були спроможні рятуватися від навколишнього жахиття в багатому внутрішньому житті й духовній свободі» (Франкл 51). Згідно з ідеєю логотерапії Франкла, головною мотиваційною силою для цих людей було «прагнення знайти сенс життя» (109), а «творча робота» була представлена як перший можливий «шлях знаходження сенсу життя»(152).

Листи Стуса і Світличного вказують на те, що їхнє занурення у творчість власне й було тим сповненим сенсом сконструюванням іншої реальності, яка могла б задовольнити їхні емоційні та творчі потреби. Михайлина Коцюбинська зазначила, що в такій інтелектуальній та емоційній реальності людина живе «повноцінним інтелектуальним життям, віддається своїм інтересам, улюбленій діяльності і, що найважливіше і найдивовижніше, всупереч усьому досягає в цій діяльності відчутних результатів» («Листи і люди» 156). Цей процес Стус влучно назвав «самособоюнаповненням». Цей окаяніалізм він живив у вірші «Мені зоря сіяла нині вранці», що був першим віршем, написаним після його арешту в 1972 р. Самособоюнаповнення як творення власного духовного простору є втіленням найвищих переконань Стуса і його філософії життя, і стало способом порятунку

для нього у вкрай складних умовах. Стус сприймав фізичну ізоляцію від зовнішнього світу як екзистенційний виклик і зумів здобути внутрішню свободу, яка протистояла усім фізичним обмеженням. Філософія виживання Стуса передбачала когнітивну втечу – втечу і занурення у творчість. Його власні поетичні твори та переклади набули особливого значення в умовах вимушеної ізоляції і грубого порушення прав людини і стали для нього «знаками своєї певності, самозбереженням»⁵ (Стус до батьків, 7-10 грудня 1975 р.; Стус до Віри Вовк, 27 листопада 1975 р.).

Стус створив власну фортецю, що захищала і надихала його, та перетворив фізичне зневолення на простір духовної свободи і творчості, в якому здійснював щоденні акти опору. Його творче натхнення процвітало в ув'язненні, про що свідчать його листи. В одному з них, написаному до своєї дружини через п'ять місяців після арешту, Стус розповідає, що підготував для неї подарунки, а саме 200 віршів і 100 перекладів (14 червня 1972 р.). За сухою статистикою, згідно з якою близько 300 робіт були створені за 150 днів між нескінченними допитами та під жахливим тиском, стоїть людина незламної волі з чітким усвідомленням сенсу свого життя, яка прагне «бути вірною самій собі», як казав Шекспір.

У першому листі після прибуття до табору від 17 грудня 1972 р. Стус висловлює сподівання на користь від ув'язнення: «Думаю, що ці роки зможуть мені дещо дати – і для розвитку, і для досвіду, і для творчості», «Думаю, що від цього часу я постараюсь взяти все, що можна – буду вивчати іноземні мови, читати, перекладати».

Подібно до нього, Світличний, за свідченнями його співкамерника Івана Коваленка (1919-2001), сприймав табір як «місце роботи в екстремальних умовах» та працював кожну вільну хвилину вдень та вночі (Леоніда Світлична та Надія Світлична 472). У датованому 1974 р. листі своїм друзям, дисидентам Юрію Бадзю (1936-2018) та Світлані Кириченко (1935-2016), Світличний визнав, що в його становищі є чимало незручностей, але їх не слід перебільшувати, адже є й свої переваги. Для тих, хто живе духовним життям, ув'язнення дає змогу зосередитись на внутрішньому житті, його проблемах так, як ніде інде. Виходячи з таких міркувань, він використовував час свого ув'язнення перекладаючи та пишучи власні вірші, працюючи над словником синонімів української мови, вивчаючи іноземні мови та залучаючи співкамерників до літературних і перекладацьких дискусій. Не дивно, що в одному зі своїх сонетів Світличний метафорично назвав свій табір

⁵ Листи Стуса цитовані з «Твори», том 6 (книга 1 – листи до родини; книга 2 – листи до друзів та знайомих). Листи Світличного цитовані з «Голос доби» (1973-77 рр. з Книги 1 та 1978-81 рр. з Книги 2).

Парнасом, тобто місцем, де щоденні звірства мізерніли поруч з інтенсивною творчою діяльністю та культурними й духовними цінностями.⁶ Пізніше цю алюзію використали упорядники його табірною листування, що отримало назву «Листи з Парнасу».

З «великої зони» до «малої»

В'язні сумління зазначали, що, хоча це й звучить іронічно, їхнє нове місце проживання в неволі, так звана «мала зона», не дуже відрізняється від «великої зони», тобто країни в цілому, натякаючи на задушливу репресивність обох. «Велика зона» була зовсім не схожа на країну, «де так вільно дихає людина», про що настирливо нагадували рядки «Пісні про Батьківщину».⁷ Навпаки, пильне око КДБ та спроби змусити замовчати голоси незгідних сягнули такого масштабу, що, як спостеріг Георгій Касьянов, потрапляння інакодумців до табору «не означало різкої зміни умов існування: з «великої зони» вони потрапляли до «малої»» (151-52). Стус говорив про це відверто, визнаючи, що «[н]а жаль, поки що умови для творчої праці тут не гірші за київські» (Стус до родини, 28-30 липня 1974 р.).

Роком раніше схоже спостереження висловив видатний український перекладач Микола Лукаш (1919-88). Він відкрито назвав речі своїми іменами у листі на захист ув'язненого Івана Дзюби. Дзюбу заарештували в 1972 р. через його працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій він критикував лицемірство мовної політики Радянського Союзу в Україні, вказуючи на величезну різницю між реальністю та офіційними заявами, і доводячи, що це призводить до прихованого знищення української нації. У листі від 23 березня 1973 р., адресованому найвищим органам влади УРСР, Лукаш запропонував ув'язнити його замість Дзюби з огляду на те, що він повністю поділяє його погляди. Лукаш зазначив, що не бачить жодної різниці між перебуванням у в'язниці чи *поза* нею⁸, відкрито порівнюючи Радянську Україну із в'язницею.

Так само і Світличний, описуючи свої враження від політичної атмосфери в Києві 1970-х рр., вказав на те, що «тиск там посилено неймовірно, і то в найгрубших формах» (Світличний до Зиновія Антонюка, 1 серпня 1979 р.). Десятки українських письменників того

⁶ Про сонети Світличного, написані за час ув'язнення див. Крис.

⁷ «Пісня про Батьківщину», більш відома за першим рядком як «Широка моя рідна країна» (рос. «Широка страна моя родная») – відома патріотична пісня колишнього Радянського Союзу, яскравий приклад радянської пропаганди

⁸ Для ознайомлення з повним текстом листа Лукаша та інформацією про його наслідки для автора див. Коваль.

періоду потрапляли у чорний список і були позбавлені права друку; деякі літературні діячі були ув'язнені, а інші жили в постійному очікуванні арешту. Перебуваючи на засланні, Стус так відреагував на атмосферу залякування й тиску в Києві: «Часом думаю собі: і як там можна жити?» (Стус до Олега Орача, 24 червня 1977 р.). Кілька місяців потому він додав, що вони зі Світличним у «малій зоні» набагато щасливіші за багатьох киян (Стус до друзів, 21 листопада 1977 р.). Повернення Стуса до Києва у 1979 р. після першого ув'язнення лише посилило це враження: «Приголомшений Києвом — це мені гірше за Магадан» (Стус до В'ячеслава Чорновола, грудень 1979 р.); «Київ мене приголомшив. Із нього вирвано серце – бачу закривавлені груди співочого, веселого, дурнувато-божевільного града» (Стус до Євгена Сверстюка, 29 лютого 1980 р.); «Життя якесь тут аморальне, вегетативне, одноповерхове» (Стус до сім'ї Світличних, 10 березня 1980 р.); «Коли вважаєш, що Київ кращий за Багдарин⁹ – то помиляєшся» (Стус до Євгена Сверстюка, 19 квітня 1980 р.).

Світличний, зі свого боку, заявив, що він став персоною нон грата для влади ще задовго до свого першого арешту в 1965 р., і з тих пір ставлення до нього було як до злочинця. У квітні 1971 р., у листі до Зіни Ґеник-Березовської, він поскаржився, що «навіть безневинні переклади світу побачити не можуть». Протягом майже десяти років перед ув'язненням у 1972 р. Світличному відмовляли у працевлаштуванні і не давали змоги не лише професійно працювати як письменник й перекладач і публікувати свої твори, а і взагалі займатися будь-якою діяльністю, яка б дозволяла заробляти на хліб. Ці та багато інших випадків вказують на масштаб порушення прав людини в Радянській Україні, про що пише Світличний у відкритому листі Миколі Бажану¹⁰ у грудні 1975 р., де висловлює бажання зректися радянського громадянства (Світличний, «Голос доби: Листи з «Парнасу»» 514-26).

Оскільки від свободи в Радянській Україні залишилося саме лише слово, перехід від «свободи» до ув'язнення для багатьох не був різким. В інтерв'ю газеті «Уніта» у жовтні 1974 р.¹¹ Світличний зізнався, що

⁹ Село на Далекому Сході Росії.

¹⁰ Микола Бажан (1904-83) – радянський український письменник і перекладач, впливова постать в політиці й культурі. Довгий час був членом ЦК КПУ та головою правління Спілки письменників України (1953-59).

¹¹ Інтерв'ю було проведене за ініціативи самого Світличного після двомісячного голодування, в якому брали участь він й інші в'язні табору 389/35. Він підготував питання, на які мали відповісти в'язні, і його кінцевою метою було передати текст за межі табору. Зрештою, колективне «інтерв'ю»

через арешт він втратив небагато, бо хоч і жив на свободі, але фактично був поза законом («Голос доби: Листи з «Парнасу»» 515). Він додав, що йому важко судити, що він здобув чи втратив, але багатьом своїм друзям на волі міг лише поспівчувати.

Тюремні університети

За іронією, радянські табори були справжнім втіленням «офіційної» радянської політики дружби народів, яка мала на меті злиття багатонаціонального населення Радянського Союзу в єдине ціле. В'язні радянських таборів були представниками різних соціальних прошарків, різних національностей, різних мов та культур.

Ув'язнені літературні діячі знайшли в своєму становищі переваги і почали обмінюватися знаннями, стали один для одного читачами та критиками. Вони також навчали один одного іноземних мов, необхідних для перекладацької практики. Зокрема, Стус вивчав французьку за допомогою естонського в'язня Марта Ніклуса. Світличний брав уроки французької у свого співакамерника Івана Коваленка, поета та колишнього вчителя. Натомість Світличний рецензував вірші Коваленка і навіть залучав його до перекладацьких змагань, де брав участь він сам та Ігор Калинець (нар. 1939 р.). Попри те, що Коваленко та Калинець були видатними поетами, досвіду в перекладі у них не було. Світличний запропонував учасникам перекласти один з віршів Бодлера. Результатом цього перекладацького експерименту він поділився з дружиною у листі від 13 березня 1974 р. і супроводив його таким проханням: «Ось три переклади вірша «Людина і море», прочитай і – разом з друзями, Михасею,¹² Миколою,¹³ Маестро¹⁴ – визнач і напиши мені, котрий кращий». Через два місяці (12 травня 1974 р.) Світличний повідомив дружину: «Рецензію на «Людину і море» я отримав. Вона не тільки слушна, але для мене й не несподівана: я такою її й уявляв, приблизно так і сам думав. Тільки що моє слово для інших не таке авторитетне, як Маестрове».

Спроби Світличного викликати зацікавлення художнім перекладом у в'язнів табору проливають світло на освітню діяльність за ґратами. Григорій Кочур, якого він благоговійно називав Маестро

було передане західним журналістам під час прес-конференції Андрія Сахарова 30 жовтня 1974 р.

¹² Михайлина Коцюбинська.

¹³ Микола Лукаш.

¹⁴ Григорій Кочур (1908-94), український перекладач, десятилітній в'язень Гулагу (1943-53).

(через його великий досвід у перекладі),¹⁵ теж колись був наставником для своїх співкамерників під час ув'язнення в таборах Гулагу тридцятьма роками раніше. У листі до дружини від 3 серпня 1949 р. Кочур вмістив свої переклади та зазначив:

Другий віршик – переклад з Трістана Дерема. Серед його віршів, вишуканих і непростих, цей, навпаки, відзначається абсолютною простотою і навіть певною мірою банальністю. Я взяв його тому, що використовував як методичний матеріал – навчав людей, як перекладати і, звичайно, звернувся до легкого зразка. Так виникло два українських переклади, один російський і один грузинський. А побіжно я спробував і сам перекласти, і зрештою вірш став мені симпатичним. (Кочур і Воронович 47)

У випадку з Кочуром процес обміну знаннями був двостороннім, і співкамерники навчали його іноземним мовам: «Не можу не похвалитись, що навчився трохи читати й писати грузинською мовою, і слів з 10 завчив. Хочу перекласти кілька улюблених поезій, користуючись товариською допомогою» (Кочур до дружини, 24 грудня 1952 р.; Кочур і Воронович 53). Окрім грузинської, Кочур подібним чином вивчав естонську, латвійську та вірменську мови (Кочур і Воронович 42).

Так само й Святослав Караванський,¹⁶ багатолітній в'язень радянських таборів, трохи вивчив англійську за допомогою свого співкамерника Ростислава Доценка,¹⁷ який ще й заохотив його спробувати себе в поетичному перекладі. Караванський дуже цінував такі «перекладацькі університети» та підрядники, які спеціально для нього робив Доценка, зокрема до віршів Кіплінга, Байрона, Бернса, Шекспіра та інших, що й спонукали його до перекладацької діяльності (Караванський 16-17).

Таким чином, багатомовне та багатокультурне середовище у радянських таборах стало простором для обміну знаннями для ув'язнених перекладачів та сприяло вивченню мов і здійсненню художніх перекладів.

¹⁵ Це також є наочним прикладом самоцензури. У 1974 р., коли Світличний написав цього листа, Кочур знову став об'єктом переслідувань; відповідно, згадування його імені могло призвести до конфіскації листа.

¹⁶ Святослав Караванський (1920-2016) – український лінгвіст, лексикограф, перекладач, тридцятилітній в'язень радянських таборів (1944-60; 1965-79), емігрував до США у 1979 р.

¹⁷ Ростислав Доценка (1931-2012) – український перекладач, літературний критик, десятилітній в'язень радянських таборів (1953-63).

Невидимі учасники процесу перекладу

Коли Кочур повернувся до України після багатьох років заслання і оселився в Ірпені, невеличкому містечку неподалік від Києва, його дім став місцем, де збиралися перекладачі, і початківці, і майстри, що дало йому назву «Ірпінський університет». Проте табірні листи Стуса і Світличного проливають світло на менш відомі аспекти наставницької діяльності Кочура. Він взяв на себе роль неформального рецензента та редактора перекладів, здійснених за ґратами, опираючись на свою компетентність в перекладі та власний досвід ув'язнення.

Але Кочур не міг писати ув'язненим колегам, адже перебував під пильним наглядом режиму, який у 1973 р. знову позбавив його громадянських прав, виключивши зі Спілки письменників України та фактично зробивши його персоною нон ґрата в літературі. Аби обійти цю заборону, дружини ув'язнених, Леоніда Світлична і Валентина Попелюх, стали посередниками: вони отримували листи з таборів і передавали їх Кочуру. Далі вони копіювали його рецензії та додавали їх до листів, що відправлялися чоловікам. Наприклад, у листі до дружини від 20 січня 1975 р. Світличний відправив свої переклади Поля Верлена та Леконта де Ліля із проханням показати їх Маєстро, аби той прокоментував їх, і з наступного його листа (10 березня 1975 р.) очевидно, що він дуже вдячний за коментарі Кочура:

Дуже цікавий для мене був лист з рецензією на мої переклади. Я ще не все те перетравив і обміркував, для цього потрібен час, але більшість критичних зауважень, звичайно, слухні, і Ти за них при першій же нагоді подякуй Маєстрові. Близчим часом, переглянувши переклади та критичні зауваження до них, я напишу Тобі спеціального, ділового й детального листа на цю тему, а зараз обмежуся загальною подякою і сердечним вітанням.

Леоніда Світлична також виступала посередником для Стуса, коли він працював над «Сонетами до Орфея» Рільке. З їхнього листування 1975 та 1976 років видно, що дружина Світличного власноручно переписувала коментарі Кочура до перекладів Стуса і додавала їх до своїх листів ув'язненому перекладачу. У листах до родини та друзів Стус неодноразово наголошував, наскільки ця критика стимулювала його перекладацьку діяльність: «Мав листа від Льолі.¹⁸ Дякую. Прочитав із задоволенням. Справді, роботи коло сонетів ще чимало. То матиму од суворого відзиву чимало користі — це стимулюватиме на нові поразки в змаганні з таким велетом як Рільке» (Стус до дружини,

¹⁸ Леоніда Світлична.

16 липня 1975 р.). Лист до Віри Вовк¹⁹ (21.07.1975 р.), написаний кількома днями пізніше, був ще красномовнішим:

Тим часом над моїми «Сонетами до Орфея» вдарили добрі громи: перекладачі «Осінньої пісні»²⁰ Верлена дають мені напутніх духопеликів, і радо підставляю кожну щоку. Бо прагну, аби мої прекрасні поразки в змаганні з Рільке не закінчилися. Перефразовуючи трохи поета, *mein Wachstum ist: der Tiefbesiegte von immer Grosserem zu sein.*²¹ І в тому – смисл. І не лише перекладацький. То ж хай будуть грози з добрими, як два ціпи, громами!

Такий метафоричний опис своєї співпраці з неофіційними рецензентами був характерний для Стуса. Він образно порівнював критичні зауваження, отримані від Кочура й Бадзьо,²² з «погромом», «лазною» або «судом», яких зазнавали його переклади, але водночас хвалив їхній цілющий ефект, що надихає та стимулює до подальшої праці (Стус до дружини, 3 січня 1974 р.; 3 серпня 1975 р.). Щоправда, Стус шкодував, що час та відстань обмежували цю плідну взаємодію, не дозволяли йому повністю зануритись у процес, позбавляли змістовних дискусій з тими, хто виконував роль критиків перекладу в таких трагічних умовах.

Стус вдячно реагував на зауваження рецензентів і створював нові версії перекладів. Так, перший сонет з першої частини «Сонетів до Орфея» Рільке вже існував у вигляді чотирьох проміжних варіантів перекладу, які Стус надсилав у листах упродовж десяти місяців у 1973 р., а в 1975 р. було створено кінцеву версію з урахуванням коментарів від друзів. Стус зазначив, що він опирався не лише на те, що було прямо застережено, а й на те, що впливало з тону тієї критики (Стус до дружини, 10 лист. 1975 р.). Про те, наскільки корисною була ця критика, можна зрозуміти з коментаря Стуса до нової версії його перекладу дев'ятого сонету з того ж циклу: «Але признаюся, що добре наумчився з цим варіантом, зате врахував усі зауваження дорогого

¹⁹ Віра Вовк (нар. 1926) – українська письменниця і перекладачка. Мешкає у Бразилії.

²⁰ Стус натякає на Кочура та Лукаша, перекладачів «Chanson d'automne» (1890) Поля Верлена. Через цензуру їхні імена не називаються, оскільки у 1973 р. вони обидва зазнали репресій і мали статус орвелівських «неосіб» в радянській українській літературі.

²¹ «Моє зростання в тому, що я переживаю поразки з щораз більшими супротивниками» – перероблений рядок з вірша Рільке «Der Schauende» (1906).

²² Юрій Бадзьо (1936-2018) – літератор, член українського дисидентського руху шістдесятників, дев'ятилітній в'язень радянського режиму (1979-88). До свого арешту Бадзьо рецензував Стусові переклади Рільке.

Метра.²³ Отож, коли в цьому варіанті є якісь вдаліші уступи – то це завдяки йому» (Стус до дружини, 10 листопада 1975 р.).

Рецензії Кочура на переклад були змістовними та ґрунтовними, і, на думку Коцюбинської, нагадували фахові міні-розвідки з віршознавства і теорії перекладу («Листи і люди» 161). Разом з тим, реакція Стуса на критичні зауваги його колег іноді перетворювалася на детальний аналіз його власних перекладацьких рішень у порівнянні з іншими українськими чи російськими перекладами того ж тексту. Яскравою ілюстрацією цього є лист Стуса від 10 листопада 1975 р., в якому він умістив свої переклади всіх двадцяти шести сонетів з першої частини «Сонетів до Орфея» Рільке і додав глибокі роздуми обсягом у дві тисячі слів про своє розуміння поезії Рільке та труднощі її перекладу, свої успіхи та невдачі при перекладі, порівняльний аналіз свого перекладу Рільке та незадовго до того опублікованого перекладу Бажана, критику перекладу Бадзьо та Кочура та свій власний перекладацький метод.

Виклики для перекладацького процесу

Особисте листування ув'язнених перекладачів дозволяє зрозуміти механізми процесу перекладу за ґратами. Листи від рідних та друзів використовувалися як канал, яким передавали тексти оригіналів для в'язнів. Аналогічно, ув'язнені вміщували переклади у листах, написаних рідним та друзям, аби отримати на них рецензію, або ж просто відправити для збереження.

Тексти оригіналів, сумлінно переписані дружинами чи друзями ув'язнених, піддавалися такій самій цензурі, що й листи. Якщо оригінали були не російські, вони викликали підозру, навіть попри чітко вказані назви текстів й вичерпну інформацію про їхніх авторів. «З листів, у яких Ти надсилаєш вірші, я отримав кілька, але ... тільки з текстами російською мовою. Іншомовні ще десь перевіряються, але мене запевнили, що і їх я згодом отримаю», – повідомив Світличний своїй дружині (10 лютого 1974 р.). Наталія Камовнікова назвала це явище лінгвістичною підозрою, яка відображає «страх, що іноземні ідеї та тексти можуть якось вплинути на читачів» (26). Така підозра призвела до посилення контролю і за формою, і за змістом іноземних текстів. Звичною стала практика відправляти поетичні тексти іноземних авторів до Москви, де їх дослівно перекладали і ретельно перевіряли, незважаючи на наявну інформацію про кожну книгу, з якої взято той чи той оригінал: «Текстів, які ти вислала окремими листами,

²³ Стус говорить про Кочура, який рецензував його переклади.

я ще не маю, але мені вже казали, що вони прийшли і їх послали на переклад» (Світличний до дружини, 28 січня 1974 р.). Через таку практику оригінали текстів довго не надходили до адресатів:

Оригінали для поетичних перекладів ідуть до мене тугувато. Правда, я вже отримав перші чотири балади [Вітезслава] Незвала (дякую!), але поезії і [Яна] Бжехви, і Десанки [Максимович], і [Чарльза] Бодлера, про які Ти писала, що вислала їх давно, дійшли до мене ще далеко не всі. Взагалі вони перевіряються довго, дуже довго, іноді й по три місяці, а деякі приходять скоріше – можливо, тут має значення те, якою мовою написано оригінал, а може, діють якісь інші причини, важко сказати.... (Світличний до дружини, 4 серпня 1974 р.).

«Час очікування» часто дуже затягувався: «Деякі оригінали Бодлера я отримав більше як через півроку після того, як Ти їх надіслала» (Світличний до дружини, 10 лютого 1975 р.). Такі затримки переривали творчий процес ув'язненого перекладача і, більш того, ускладнювали регулярне спілкування з близькими. Через це Світличний попросив дружину надсилати йому тексти на переклад окремо від особистих листів. Він також запропонував їй виривати сторінки з іноземною поезією з книг та надсилати друківані тексти замість переписаних вручну, адже так «і цензурі легше» (10 лютого 1974 р.). Стус, у свою чергу, просив дружину надсилати не більше трьох чи чотирьох іноземних віршів за раз, аби «не мати нарікань від цензури» (24 вересня 1974 р.). Звісно, такі «прохання» адресувалися цензорам, аби полегшити процес отримання оригіналів.

Труднощі з отриманням оригіналів підкреслюють важливість деяких когнітивних навичок для ув'язнених перекладачів. Зазвичай, за нормальних умов праці, перекладач не відчуває особливої потреби у таких навичках. Але в ситуаціях, коли доступ до іноземних текстів був утруднений через тривалу перевірку або конфіскацію листів, перекладачам часто доводилося опиратися на власну пам'ять як на унікальне сховище текстів. Яскравим прикладом цього є випадок Тетяни Гнідич, який аналізує Сюзанна Вітт (Susanna Witt) (««Дон Жуан» Байрона» ("Vugon's *Don Juan*") 35). Гнідич, засуджена до десяти років таборів у 1945 р., почала свій переклад «Дон Жуана» Байрона під час перебування у внутрішній в'язниці КДБ у Санкт-Петербурзі. Не маючи оригіналу під руками, вона вирішила перекладати з пам'яті, знаючи частину твору напам'ять. Без можливості занотувати перекладене Гнідич вивчила напам'ять і власний переклад (щонайменше тисячу рядків) (див. Еткінд), продемонструвавши неймовірний «подвиг пам'яті» (Бер (Baer)). Вітт дійшла висновку, що «процес перекладу отримав подвійне мнемонічне навантаження за

рахунок як оригіналу, так і перекладу» (««Дон Жуан» Байрона» ("Byron's *Don Juan*") 35).

Співкамерник Стуса, російський письменник Михайло Хейфец (1934-2019) мав схожий досвід, коли йому довелося провести сімдесят дев'ять днів в одиночній камері. Оскільки книги у карцері були заборонені, і ув'язнені залишалися там наодинці з собою, Хейфец вирішив перекласти вірші Стуса російською з пам'яті, і цей експеримент вдався (Хейфец 44). Стусу теж іноді доводилося перекладати з пам'яті, як у випадку з сонетами Рільке: «Це я пишу по пам'яті, бо ось уже майже 2 тижні, як я без оригіналу цього сонета – забрали на перевірку і поки не повертають» (Стус до дружини, 1 вересня 1973 р.).

Запам'ятовування було дуже розповсюджене серед ув'язнених перекладачів і використовувалося як інструмент для збереження текстів. Зиновій Антонюк (1933-2020), співкамерник Світличного, зазначив, що в останнього була «особливо цілеспрямована пам'ять», і хоча запам'ятоване не зберігалось довго, «його пам'ять рухалася дивною спіраллю, використовуючи якийсь компенсаційний механізм», що дозволило Світличному відтворити всі тексти, написані в одиночній камері київського СІЗО, коли він прибув до табору (Антонюк 255). З іншого боку, запам'ятовування було одним зі способів зберегти переклади, що вже були написані на папері, але яким постійно загрожував ризик конфіскації під час обшуків. Вражає також солідарність в'язнів сумління та їхні спільні зусилля для збереження текстів. Так, співкамерники Стуса вивчали напам'ять його вірші і переклади, а потім записували їх після звільнення з табору або ділилися ними під час побачень із близькими.

Труднощі з отриманням текстів для перекладу були лише одним із багатьох проявів обструкції з боку табірної керівництва. Відсутність хоча б якогось робочого середовища була ще однією значною перешкодою для процесу перекладу. Євген Сверстюк (1928-2014), видатний український письменник, філософ та довгорічний в'язень радянського режиму, зазначив, що навіть олівець і папір були у списку заборонених предметів, і це часто ставало причиною протестів ув'язнених. Стус оголошував голодовки, виборюючи для себе «привілей» писати. Він пішов на голодовку, аби отримати двотомне видання творів Гете, яке йому надіслала дружина (Овсієнко, «Світло людей» 119).

Словників та необхідних книг не вистачало, і це теж позначалося на процесі перекладу. Табірна адміністрація забороняла книги, що надходили від рідних та друзів, тож єдиним доступним варіантом було замовити книги або оформити підписку на журнали через спеціальний магазин «Книга – поштою»; звісно, доступними були лише радянські

книги. Але навіть і в цьому випадку не було певності, що замовлені книги дійдуть до адресата. У своїх листах Стус висловлював своє невдоволення з цього приводу:

Дуже зле мені без книжок. Ось уже 4 місяці, як на всі мої замовляння книжок ідуть відмови. А так тяжко без бодай Орфографічного словника, Грінченка²⁴ і т.п. Мовного оточення тут нема, я мізкую, який наголос, і все це наздогад і все це напівсировина. (Стус до дружини та сина, 22 серпня 1973 р.)

Дуже зле мені без Орфографічного словника, але вже тричі замовляв – а одержати не можу. (Стус до дружини та сина, вересень 1973 р.)

Світличний також скаржився на відсутність словників, яких він дуже потребував для перекладу. У вересні 1974 р. він повідомив дружині, що нарешті отримав оригінали віршів Десанки Максимович, Чарльза Бодлера, Вітезслава Незвала, Яна Бжехви та Яна Заграднічека, які вона надіслала у березні (півроку тому!). Він відчував полегшення через те, що в нього нарешті були оригінали текстів для перекладу та, більше того, він міг обирати, що саме перекладати: «На першість тут могла б претендувати Десанка, але в мене досі немає сербохорватського словника, а без нього я перекладати боюся. Замовив цей словник у кілька місць, але надії отримати звідкись – мінімальні» (Світличний до дружини, 5 вересня 1974 р.). Відсутність словників ускладнювала процес перекладу, а іноді навіть призупиняла його через страх перекладача помилитися, бо ж «навіть і одне слово, зрозуміле неправильно, може зіпсувати весь переклад» (Світличний до дружини, 25 лютого 1974 р.).

Брак довідкової літератури спричинявся до додаткових прикросців. Стус потребував коментарів до сонетів Рільке, адже без них йому доводилося «[перекладати] знову навпомацки, (а це все одно, що навпомац малювати!)». Він визнавав, що «на саме прояснення тексту, усвідомлення його йде 0,8 зусиль, а тільки мала частка – на реалізацію» перекладу (Стус до дружини, 10 листопада 1975 р.).

Кожне дисциплінарне покарання супроводжувалося відмовою в доступі до книг та словників і заборонаю перекладати. Дисциплінарні покарання застосовувалися дуже часто, що призводило до постійних пауз у процесі перекладу. «Я певний час не зможу працювати над Рільке і Гете, бо жадних текстів, як і словника, зі мною немає» – пише Стус у листі від 22 січня 1974 р. Він поскаржився, що в нього конфіскували двотомний німецько-російський словник, збірку новел Гете та «Кобзар» Шевченка, які він взяв із собою до одиночної камери,

²⁴ «Словник української мови» за редакцією Бориса Грінченка.

куди його перевели на початку місяця. Причиною покарання стало те, що він запропонував іншим ув'язненим зняти шапки, аби вшанувати пам'ять померлого литовського ув'язненого Клеманкіса. Після чималих протестів «Кобзар» Стусу повернули, але переклад Гете був призупинений на півроку:

Сьогодні, на 43 день моїх вимог, мені нарешті дали «Кобзаря». Так що успіхи певні є, хоч словника німецького, як і новели Гете – забороняють мати (отже, і елегії й сонети Рільке – мені поки ні до чого). (Стус до дружини та сина, 22 лютого 1974 р.)

Через два місяці після виходу з карцеру Стус натякнув дружині, що потрапив туди знову. Він повідомив про зміну свого статусу, вдаючись до езопової мови, у якій інформація про роботу над перекладами слугувала свого роду таємним кодом: «Валю! Тепер мені не знадобиться Рільке, бо специфічні умови не дадуть змоги покористатися з тексту, а про продовження перекладів годі й говорити» (Стус до дружини, 11 вересня 1974 р.).

Зі схожими обмеженнями щодо доступу до книг та словників стикалися також ув'язнені в тюремних лікарнях. Стус шкодував, що марнував час у лікарні та не мав можливості відшліфувати свої переклади Гете, які йому просто не дозволили взяти з собою (Стус до дружини та сина, 15 лютого 1973 р.). Стус не міг не думати про переклад навіть коли лежав ушпиталений в Ленінграді, потребуючи операції через перфоративну виразку дванадцятипалої кишки, що загрожувала його життю: «За тутешніми умовами не можу займатися Рільке, отож, сиджу коло англійської мови й усього такого припадкового» (Стус до дружини, 3-4 грудня 1975 р.). Будь-які спроби протестувати проти заборони книг у в'язничних лікарнях жорстко придушувалися. Одна з таких спроб була детально описана у листі Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, в якому він зрікався радянського громадянства:

Зовсім нещодавно 14 травня 1976 року через мою відмову їхати до лікарні без книг на мене одягнули наручники, супроводжуючи це лайкою та нагороджуючи стусанами. Рука болить ось уже два місяці, але завдані мені моральні знущання куди більш відчутні. Я подав на кривдників до суду – у відповідь мені завдали нових покарань, продемонструвавши тим самим мою повну беззахисність перед тутешнім законом. Без усіляких вагань кинули людину, яка нещодавно перенесла тяжку операцію (резекцію шлунка), до штрафного ізолятора – нібито через наклеп, що містився в скаргах. Це настільки виходило за межі звичайної практики табірних покарань, що стало причиною двотижневої голодовки вісьмох ув'язнених зони, голодовку, яку

адміністрація фактично спровокувала своїми діями. (Дмитро Стус, «Василь Стус» 338)

Можливості читати та писати в таборі були кращими, ніж у карцері чи лікарні, однак адміністрація постійно посилювала обмеження щодо кількості дозволених книг і зрештою довела цю кількість до п'яти. Василь Овсієнко (нар.1949 р.), співкамерник Стуса, детально описав це свавілля:

Книг, журналів, брошур, разом узятих, дозволено мати в камері не більше п'яти. Решту – внось у «каптьорку». А кожен передплачує журнали, газети, намагається над чимось працювати, хоч би вивчати іноземну мову. Це вже треба тримати словник і підручник. Але режим невблаганний: наднормові книги викидають геть. Оскільки вся біда від книг, то наглядачі за цим особливо пильнують. Ось прапорщик Новицький уголос відраховує їх: «Скільки вас здесь? Четыре? Двадцать книг и журналов». Решту згрібає зі столу додолу і ногами викидає з камери, до коридору. («Світло людей» 68)

Стусу особливо важко було пристосуватися до цих обмежень: «Вимагають, аби тримав при собі лише 5 книг, то я вже не знаю, як мені бути без книжок. Геть хочуть зробити худобою покірною і бездуховною» (Стус до батьків, 1 листопада 1974 р.). Аби вберегти деякі книги, він відправляв їх додому невеликими партіями. Коли термін його ув'язнення у мордовському таборі добігав кінця, а попереду очікувало заслання, Стус попросив дружину надіслати книги у новий пункт призначення, сподіваючись, що там не буде обмежень на кількість книг чи способи їх отримання:

Валю, Ти вже подумай, які книжки мені переслати в Сибір (мінімум – 100-200). Поки ж – на перший випадок – Німецький словник (2 томи), Рільке – 3 томи, всі російські Рільке видання, поезії – найгарніші: французів (Бодлер, антологічні, Елюар (український, бо його не знаю), Пастернак, Ахматова. З українських – Сквороду, Тичину, Бажана. (Стус до дружини, 10 листопада 1976 р.).

На перших позиціях у списку були книги, пов'язані з перекладом, що вказує на його відчайдушну потребу створити хоча б мінімальні умови для роботи, здобувши словники, оригінали текстів для перекладу, тексти, перекладені іншими перекладачами чи іншими мовами, і т.п. Підтвердженням цього є його перший лист із заслання, в якому містився скорочений список найважливіших книг:

Просив би переслати два томи Гете (німецькою мовою), російські переклади його віршів, коли вже є, Рільке – так само – німецькою і російською (десь у «Науке» і в «Художественной литературе» мали

вийти дві його книги). І великий 2-томовий словник німецько-російський. Це поки й усе. Може, ще томик Пастернака, Еліота – коли дістанеш, може, що цікавого з періодики або з поточних новинок – але всього не надто багато (не більше 20 книжок). (Стус до дружини, 8 березня 1977 р.)

Окрім труднощів з отриманням текстів для перекладу, книг, словників, ручок чи паперу, ув'язнені перекладачі стикалися ще з одним викликом для себе – умовами праці. Їм нестерпно бракувало особистого простору і можливості побути наодинці. Стус постійно скаржився на «великий голод на тишу» (Стус до дружини, 31 березня 1977 р.), зізнавався, що на новому місці «мало [чує] самотності, а це зменшує творчі імпульси» (Стус до дружини, 24 жовтня 1976 р.) та сподівався, що доживе «до самотності й тиші» (Стус до дружини, 31 березня 1977 р.). Він навіть бачив переваги ув'язнення у штрафному ізоляторі: «Переваги мої тутешні: самота, спокій, самозосередження. Дасть Біг – усе це оплатиться віршами. Пошли, Боже, натхнення на мою стрижену голову!²⁵» (Стус до дружини та сина, 22 січня 1974 р.). Проте він шкодував, що там йому не дозволялося перекладати, адже вважав, що могильна тиша карцеру може сприяти творчим зусиллям:

Ідеально було б займатися з Рільке в самотності, але туди пускають без «писанини» й Рільке. Отож, займатися Рільке я можу, на жаль, лише в цьому неможливому шарварку. Звідси – всі клопоти: мені не стає часу й сили на один рівень висоти. (Стус до дружини, 23-24 вересня 1974 р.)

Таким чином, право перекладати як невід'ємна частина права на свободу творчості постійно порушувалося в радянських таборах. Процес перекладу в ув'язненні перетворився з творчої діяльності на акт опору та вияв моральної стійкості і став свідченням величезних зусиль в умовах відсутності професійного середовища та постійної обструкції з боку адміністрації табору. Задля захисту своїх перекладів, ув'язнені вимушені були вдаватися до:

- використання особистих листів як безпечного місця для перекладів;
- самоцензури й езопової мови в особистому листуванні;
- конспірації з метою переховування перекладів та їх вивезення за межі табору;
- «подвигів пам'яті», які здійснювали як самі перекладачі, так і їхні співкамерники задля збереження перекладів;

²⁵ Усіх в'язнів радянських таборів голили наголо або коротко стригли.

- голодовок як до форми протесту проти конфіскації перекладів, заборон на книги або обмеження прав писати і перекладати.

Переклад в ув'язненні також вимагав величезних зусиль з боку близьких та друзів перекладачів – невидимих агентів перекладацького процесу, які переписували оригінали текстів та надсилали їх ув'язненим, отримували і зберігали переклади, організовували процес рецензування й редагування, оформлювали передплату на необхідні книги й надсилали їх до табору. Їхня неоціненна допомога з логістикою процесу перекладу була його потужним двигуном.

Аспекти перекладу

Феномен невольничого перекладу розширює наше розуміння різноманітних проблем перекладознавства, таких як політика перекладу, вибір текстів для перекладу, редагування перекладу, повторний переклад, псевдопереклад, перекладацькі мережі та, найголовніше, функції художнього перекладу як такого. Оскільки фізичні обмеження ув'язнення значно вплинули на весь процес перекладу, він набув нових «нетипових» рис та функцій, необхідних для адаптації в новому середовищі.

Переклади, здійснені в ув'язненні, не були призначені для публікації, адже за неписаним правилом ув'язнення означало повне виключення з літературного процесу. Через це типове робоче середовище, яке зазвичай складається з «багатьох акторів, чії ролі визначаються при взаємодії», сильно змінилося, і багато з ключових ролей, описаних вище, виконували рідні та друзі (Абдаллаг (Abdallah) 11). Традиційна ієрархічна структура, зокрема тип ділових відносин керівник (видавець) – агент (перекладач), змінилася, адже переклади більше не регулювалися видавцями. Таким чином, економічні стимули втратили своє значення для ув'язнених перекладачів, і їхнє прагнення перекладати в екстремальних умовах слід сприймати виключно як вияв їхньої агентності та здійснення культурного опору.

Для в'язнів сумління переклад став захисним механізмом, «знак[ом] певності себе, самозбереження» (Стус до Віри Вовк, 27 листопада 1975 р.). Тим же принципом Стус керується і при виборі текстів, як він сам красномовно заявив: «Рільке я перекладу. Бо знаю, що це дуже потрібно – мені» (Стус до рідних, лютий 1973 р.). Отже, вибір авторів та текстів для перекладу залежав від особистих вподобань та емоційних потреб перекладачів, а не від зовнішніх чинників. І Стус, і Світличний перекладали авторів, близьких до них за духом. Для Стуса такими авторами були Гете та Рільке, його улюблені німецькі автори, тоді як Світличний здебільшого перекладав твори

французьких поетів, зокрема Беранже, Верлена і Бодлера. Стус обирав твори, що перекликалися з його власним досвідом: «Просив би, Михасю, перепиши мені кілька віршів Цветаєвої і Ахматової – може б, далися мені до перекладу. Ти вгадаєш, що б мені далось до перекладу – за духом» (Стус до дружини та сина, 1 червня 1981 р.). Світличного, в свою чергу, підкорив «оптимістичний настрій» віршів, які він обирав, а от «Осіньну пісню» Верлена (“Chanson d’automne”, Verlaine) переклав «тільки тому, що не мав нічого більше під руками, не мав вибору, отже, перекладав більше для поетичних вправ, ніж з потреби», і зізнався, що він перекладав би «зовсім інші речі», якби в нього «був вибір» (Світличний до дружини, 20 січня 1975 р., виділення автора). Також у листі з перекладом вірша «Puisque l’aube grandit...» Верлена Світличний зазначив, що тон цього вірша – веселий та оптимістичний. Ці риси не були притаманні стилю Верлена, але саме цей тон йому найбільше до вподоби, і він попросив дружину відбирати для нього саме такі вірші (Світличний до дружини, 24 лютого 1975 р.). Це пояснює його захоплення піснями Беранже, інтелектуальний гумор, гірка іронія та саркастичний тон яких відлунює у перекладах Світличного. Салига зазначає, що «П. Ж. Беранже йому багато чого «підказував», завдяки йому він поглиблював гумористично-сатиричні засади художнього мислення, що були вкрай потрібні епосі І. Світличного» (15). Можна додати, що Беранже справді допоміг Світличному виробити власну стратегію виживання та служив для нього джерелом оптимізму в похмурих реаліях ув’язнення.

Псевдопереклад

Але «допомога» Беранже українським в’язням сумління мала ще один вимір. Його ім’я допомагало приспати пильність табірної цензури, яка була куди більш суворю до власних творів ув’язнених, аніж до їхніх перекладів. Світличний видавав свої власні вірші за переклади з Беранже (Світличний до сестри Надії, 30 вересня 1977 р.). Удлива сатира на Радянський Союз ніколи б не побачила світ навіть на «великій зоні», якби Світличний подав її як власний твір. Таким же чином він видавав власні тексти за переклади з Бодлера чи Леконта де Ліля (Світличний до дружини та сестри Надії, 31 бер. 1977 р.; 21 вер. 1977 р.). Більш того, Світличний застосував таке «маскування», аби допомогти іншим ув’язненим передати свої твори за межі табору. В одному з листів він навів текст під назвою «Тернові терцини» з наступним коментарем:

А зараз я стільки перекладів не маю, то надсилаю хоч один, такий: «Тернові терцини». Маєстрові цього перекладу не показуй, бо він же,

мабуть, не має оригіналу, а без оригіналу як оцінити переклад? Хоча він має смак до поезії й може й без порівнянь з оригіналом читати – так, для насолоди. (Світличний до дружини, 12 травня 1974 р.)

За допомогою езопової мови Світличний повідомив дружині, що надісланий текст не є перекладом, відповідно, рецензії Кочура не потребує. Пізніше стало відомо, що твір належить співкамернику Світличного Ігорю Калинцю, українському поету та дисиденту. Стус теж вдавався до такого маскуванню і надіслав власний вірш разом зі своїми перекладами з Рільке, представивши його як «Рільке – передсонетний» (Стус до дружини, 7 січня 1975 р.). Маскуючись під переклади, оригінальні твори не лише могли вибратися за межі «малої зони», а й повернутися назад. Так, дружина Світличного надсилала чоловікові оригінальні твори Стуса, подаючи їх як переклади. Світличний підтвердив отримання текстів та за допомогою езопової мови натякнув, що приймає правила цієї гри в маскуванні:

Від перекладів, які Ти мені надсилаєш, маю завжди велику втіху, хоч деякі, трагічніші, читати боляче, але коли брати до уваги час і місце оригіналу та умови, в яких вони творилися, гріх було б до них підходити з міркою соц. реалізму: одна справа, коли про прекрасний час, неповторний час писав Тичина, і зовсім інше, коли про себе і свій час писали прокляті долею і обставинами Бодлери й Норвіди. (Світличний до дружини, 10 липня 1974 р.; виділення автора).

Ці приклади дозволяють ширше поглянути на явище псевдоперекладу чи фіктивного перекладу, яким зазвичай позначали «тексти, які були представлені як переклади, без наявності відповідних оригінальних текстів іншими мовами» (Турі (Toury) 40). В історії перекладу більшість випадків псевдоперекладу були результатом спроб авторів (1) звільнитися від обмежень норм мови перекладу та запровадити інновації до системи цільової мови, яка виявляє більшу гнучкість у сприйнятті перекладів порівняно з оригінальними творами; (2) порушити соціальні норми та привертати увагу до суперечливих суспільних явищ; (3) працювати над престижнішими чи прибутковішими проектами й отримувати вигоду від вищого статусу, який мав переклад; (4) грати з читачами в ігри розуму та маніпулювати цільовою аудиторією, аби контролювати її сприйняття перекладеного тексту (див. Турі; Баснетт (Bassnett); Гюрчаглар (Gürçağlar); Деліль (Delisle) та Вудсворт (Woodsworth) 205-209). Такі тексти можуть довгий час функціонувати в якості перекладу, а деякі містифікації можуть залишитися нерозпізнаними назавжди.

У контексті Радянського Союзу практика псевдоперекладу не обмежувалася особистими прагненнями автора, а стала частиною державної політики перекладу, що демонструє нову грань проблеми

перекладу і влади. Іншими словами, ініціатива здійснити фіктивний переклад «надходила згори (з явними або прихованими цілями)» як механізм поширення пропаганди та створення культу особи (Вітт (Witt), «Між рядків» (“Between the Lines”) 154). Практика маніпуляції досягла такого масштабу, що, як продемонструвала Вітт, неіснуючі оригінальні іншомовні тексти раптово виникали після «зворотного перекладу» з російських псевдоперекладів («Між рядків»; «Імперська стенографія» (“The Shorthand of Empire”). Таким чином, фіктивні переклади були підкріплені фіктивними оригіналами.

У цьому сенсі, твори, написані в ув'язненні та представлені як переклад, можна розглядати як унікальний тип псевдоперекладу з точки зору його функцій та амбівалентності. По-перше, цей тип псевдоперекладу не підпорядковувався офіційним практикам, а ініціатива надходила «знизу (при переслідуванні особистих цілей)» (Вітт, «Між рядків» 154). По-друге, ці тексти ніколи не функціонували як переклади в українській літературі, тобто, згідно з Турі, вони не були визнаними культурою-реципієнтом як переклади (41). Визначальною рисою цих псевдоперекладів була їхня амбівалентна природа, що була зумовлена дуальною цільовою аудиторією, яка виконувала або репресивну (цензори), або захисну (рідні та друзі) функцію. Ув'язнені перекладачі опиралися на свої «контекстуальні голоси» в особистому листуванні та використовували паратекстуальні маркери, якими подавали амбівалентні сигнали так, щоб кожна цільова аудиторія отримала «правильну» інформацію (Альвстад та інші (Alvstad et al.)).

У листах Світличного, наприклад, маркерами «достовірності» перекладу були: ім'я автора «оригіналу» (як правило, це були реальні імена поетів, яких він перекладав), метонімічна підміна жанру за допомогою експліцитної референції до тексту як перекладу, розміщення тексту серед інших перекладів та додаткові примітки й коментарі. Для обходу цензури часто використовувалася езопова мова. Перекладач натякав на справжнє походження текстів, зазначаючи, що переклад було здійснено без оригіналу (Світличний до дружини та сестри, 20 квітня 1977 р.), або прохаючи сім'ю не шукати оригінали текстів вдома (Світличний до дружини та сестри, 31 березня 1977 р.). Зазвичай після того, як замасковані тексти благополучно потрапляли за межі табору та надходили до своїх адресатів, Світличний прагнув позбавити їх статусу псевдоперекладу та вносив до них певні зміни, начебто зумовлені потребою їхнього редагування та вдосконалення. Деякі з цих змін були дуже помітними для уважного читача, як наприклад, заміна річки Ріон з нібито перекладу Беранже на головну річку України Дніпро (Світличний до сестри Надії, 9 жовтня 1977 р.).

З вищенаведеного можна зробити висновок, що в'язні сумління в радянських в'язницях використовували псевдопереклад виключно для захисту своїх оригінальних творів. Статус псевдоперекладу був тимчасовим маскуванню для обходу цензури, і твір одразу ж отримував статус оригіналу, як тільки потрапляв за межі табору.

Повторні переклади

Листи з в'язниці, які слугували головним (та єдиним законним) засобом зв'язку між ув'язненими та «великою зоною», також мали захисну функцію. В умовах частих обшуків і конфіскації написаного матеріалу листи вважалися найбезпечнішим місцем для зберігання перекладів, навіть чернеток. Коли Стус надсилав свої переклади сонетів Рільке, він зазначив, що це лише початкові варіанти, і він продовжить працювати над ними, але надсилає їх в такому вигляді, адже «що буде завтра, позавтра – звідки знати?» (Стус до батьків, 9 жовтня 1974 р.). У листі до близьких та друзів від 31 грудня 1977 р. він також виражає невпевненість і відчуття, що його творам щось загрожує: «Там є чимало геть недокінченого, але смисл був – урятувати їх од лихої години». Таким чином, через вороже середовище, в якому були створені переклади, у процесі перекладу з'явився ще один пункт (на додачу до традиційних – вибору тексту, перекладу, редагування та публікації) – безпечного збереження тексту. Це пояснює наявність різних варіантів одного й того самого тексту, що відображали різний ступінь їхньої готовності. У певному розумінні, листи слугували особистими сейфами та архівами для перекладачів, що підвищує їхню наукову цінність.

Множинність перекладів, здійснених в ув'язненні, можна пояснити поєднанням кількох чинників. Кілька версій одного перекладу створювалися не лише через ризик конфіскації тексту наглядачами, а й у результаті постійного їхнього переписування з пам'яті. Через часту конфіскацію або раптове зникнення листів ув'язненим доводилося по декілька разів переписувати листи з перекладами в надії, що хоча б деякі з них дійдуть до адресата: «Тимчасом перепису кілька останніх перекладених сонетів, які я змушений повторити вдруге, бо перше моє висилання було сконфісковане. Отже, сонети Рільке...» (Стус до дружини, 5-9 лютого 1975 р.).

З іншого боку, множинні переклади відображають спроби їхнього вдосконалення, як от у випадку з віршем Кіплінга «Якщо», який Стус вперше переклав у 1973 р., а потім переклав повторно у 1981 р. та 1983 р. (останній фінальний варіант було конфісовано, і він не зберігся). У листах Стуса збереглися різні проміжні версії його перекладів, які відкривають двері до його «творчої лабораторії». Зокрема

«перекладацький проект» творів Рільке часто згадувався в листуванні Стуса упродовж 1972-84 рр. Стус визнавав, що більшість його творів були або перекладені повторно, або сильно змінені: «Сонети ці (9-17) я кілька разів переробляв (чи не кожного є кілька варіантів)» (Стус до дружини, 13-17 жовтня 1975 р.); «Почавши від 14 сонета, майже кожен наступний я підправив – цілком або частково змінивши текст» (Стус до дружини, 10 лист. 1975 р.). Така кропітка робота над вдосконаленням перекладів надихнула Стуса на неологізми для позначення різних версій: «першопереклади», «новопереклади» та «чистопис». Світличний також створював різні версії своїх перекладів французької поезії, зокрема Верлена, які, за його власними словами, він повторно перекладав декілька разів (Світличний до дружини, 20 січня 1975 р.; 10 лютого 1975 р.).

Однак, Стус і Світличний мали протилежні точки зору стосовно перекладу текстів, які до них вже були перекладені українською. Стус продовжував працювати над перекладами з Рільке навіть після того, як Бажан опублікував свої переклади цього автора: «Рільке я перекладу . . . А що це вже зробив Бажан – то нічого» (Стус до родини, лютий 1973 р.). Світличний навпаки категорично відмовлявся перекладати такі твори та постійно відсіював їх ще на етапі вибору текстів, наголошуючи на тому, що нема сенсу «дублювати інших» та створювати нові переклади, коли є «старі переклади високої якості» (Світличний до дружини, 10 лютого 1975 р.; 24 лютого 1975 р.). Усвідомлюючи свої обмеження в умовах ув'язнення, Світличний сприймав повторний переклад як надмірність та вважав за доцільне витрачати свій час і зусилля на ті твори, які ще не були представлені в українській літературі:

Ти при нагоді дізнайся й напиши мені, як справа з Паламарчуковим²⁶ сонетарієм; я пам'ятаю, що він перекладав Ередіа²⁷ (і тому я його не перекладав нічого), а кого ще він перекладав, я не знаю; напиши мені, щоб я не повторював. Напиши також, що саме Маестро переклав з Бодлера, тут я також повторюватися не хочу. (Світличний до дружини, 20 січня 1975 р.).

Отже, якщо Світличний іноді й перекладав повторно, він вважав такі переклади неповноцінними та знижував їх статус до тренувальної справи:

Це, як бачиш, сонет, а тому є *загроза*, що його переклав Д. Паламарчук. Напиши мені, так чи ні, і взагалі, що Бодлера вже переклали – Д.

²⁶ Дмитро Паламарчук (1914-98), український перекладач.

²⁷ Хосе-Марія де Ередіа (1842-1905), французький поет.

Паламарчук, Г. Кочур і, може, ще хтось. Бо от «Жовтень» обіцяє цього року надрукувати добірку поезій Бодлера, а я не знаю, ні хто перекладав, ні які речі перекладено. Може, Ти можеш дізнатися про це? А тим часом, поки Ти дізнаватимешся та напишеш мені, я тобі пересилатиму те, що вже переклав, хоч, може, й *перекладав надаремне*, але раз уже зробив, хай уже збережеться хоч як *поетична вправа*. (Світличний до дружини, 10 лютого 1975 р.; виділення автора)

Таким чином явище нульового перекладу, яке зазвичай пов'язане з інституційною цензурою, набуло нового виміру, коли перекладач робив усвідомлений вибір і відмовлявся перекладати твори, переклади яких уже існували, аби спрямувати зусилля на заповнення прогалів в українській літературі.

Загратовані переклади

Для Стуса переклад був ефективним інструментом проти вимушеної ізоляції, який допоміг йому перетворити час в неволі на «Час творчості» (*Dichtenzeit*), на що вказує назва його збірки. Він працював над нею протягом восьми місяців, проведених у Київському СІЗО після арешту у січні 1972 р. Окрім власних віршів Стуса, до збірки увійшло понад двісті його перекладів Гете, автора, з яким у Стуса була глибока спорідненість, і якого він вважав своїм першим вчителем. «Я завжди шкодував, що Гете я полюбив у 18-19 років, а не раніше. Мудрішого автора я не знаю. Може, і не читав у житті», – зазначив Стус в одному з листів до дружини (15 квітня 1982 р.). Через два роки він додав, що для нього існують лише три поети: Гете (найбільший із усіх, але з перекладів цього не відчуєш), Рільке та Пастернак (Стус до дружини і сина, 15 січня 1984 р.).

Стус продовжив вдосконалювати свої переклади Гете у мордовському таборі (1972-77 рр.) і намагався надсилати їх частинами у листах до дружини. Всього було надіслано 69 перекладів у період з лютого 1972 р. до червня 1973 р.; потім з якихось причин цей процес призупинився і вже не відновився. «Не дивуйся, що я перестав слати «Римські елегії» Гете. Це особливості тутешні – я їх вишлю, як тільки матиму таку змогу. А поки він, Гете, далі за тебе», – повідомив дружині Стус у вересні 1973 р.

Роботі Стуса над творами Гете заважало багато інших чинників. З листа від 22 травня 1973 р. стає відомо, що на той момент він переклав двадцять елегій, тобто понад 450 гекзаметрових і пентаметрових віршів. Стус прагнув зберегти ритм оригіналу та уникнути одомашнення класичних віршів в елегіях Гете, тому попросив друзів надіслати йому інформацію про античну систему віршування, зокрема метричні схеми гекзаметра, пентаметра, александрина тощо. Однак

коли Михайлина Коцюбинська їх надіслала, листа конфіскували, сприйнявши метричні схеми за закодовану мову. За другої спроби вона додала коментарі для цензорів з поясненнями кожного метричного символу і проханням передати листа адресату; на щастя, все вдалося. Схожа ситуація трапилася зі Світличним після арешту 30 серпня 1965 р. Під час обшуку його помешкання офіцерами КДБ наступного дня після його арешту було конфісовано папірець зі схемою наголошених та ненаголошених складів, приготований для перекладу якогось вірша. Його конфіскували через те, що в ньому нібито містилася зашифрована інформація, незважаючи на пояснення дружини Світличного, що таке «шифрування» школярі вивчають на уроках літератури (Світлична 29).

Касьянов наводить ще один яскравий приклад невігластва та абсурду, коли «невинні» літературні переклади були використані як репресивні інструменти проти дисидентів (54). Так, коли Опанас Заливаха (1925-2007), який поміж іншого був автором портрета Стуса та ілюстратором його збірки «Палімпсести», постав перед судом у 1965 р., усі його твори, конфісовані під час обшуку, були ретельно перевірені на наявність доказів, які могли б підкріпити висунуті йому звинувачення. Експертна комісія львівських науковців визнала один з машинописних текстів антирадянським націоналістичним твором невідомого автора, не розпізнавши у ньому англійський переклад відомого вірша «Доля» Тараса Шевченка. За іронією, саме цей переклад був опублікований у Москві 1964 року з нагоди святкування 150-ї річниці від дня народження Шевченка. Прикметно, що переклад здійснив «благонадійний» в очах радянського режиму канадець українського походження, член Комуністичної партії Канади Джон Вір (1906-83) (Shevchenko (Шевченко)).

Усе це – наочні приклади цензури, заснованої на вражаючому невігластві та всеосяжній підозрілості, рушійною силою яких було маніакальне бажання провести політичні репресії проти дисидентів. У таборах це призводило до необґрунтованої конфіскації листів до/від ув'язнених і їхніх перекладів. Сумнозвісні безпідставні звинувачення в «умовностях у тексті», розмиті і без жодних пояснень, ставали причинами конфіскації. Такий прояв психологічного насильства був звичним явищем у радянських таборах. Листи Стуса проливають світло на цю похмуру реальність:

Був писав до Вас ще 9.8 – листа сконфіскували. До Валі писав 19.7, потім 3.8, але все «skonфіскували» – через «условности стихами», хоч вірші були ліричні мої, потім я переписав сонети Шарля Бодлера, а потім пару віршів із «Кобзаря» Шевченка. Всюди знайшли «условности стихами». Від Олега листа сконфіскували, від Валі й Рити – теж. (Стус до батьків, 18 серпня 1976 р.)

Зазвичай цензори конфіскували переклади без пояснень, і ці акти інтелектуального насильства траплялися часто протягом обох термінів ув'язнення Стуса (див. Додаток).

У листах періоду другого терміну ув'язнення, що розпочався в 1980 р., Стус зазначав, що цензура посилилася і набула ознак відвертого свавілля. На його переклади, що надсилалися в листах, наклали цілковиту заборону. Таким чином у радянській цензурі проявлялося все більше рис імперської цензури царської Росії, де ув'язненим заборонялося писати:

Тепер офіційно оголосили, що мені заборонено до кінця строку висилати в листах свої вірші і переклади. Тобто претензії вже ставлять не до змісту, а до поезії взагалі. Щось схоже на Шевченкове «ни писать ни рисовать». Правда, сказали, що, мовляв, перекладай собі, але все написане ми будемо збирати в особистих речах – і віддамо (чи віддадуть?) перед звільненням із табору. (Стус до рідних, 12 вересня 1983 р.)

У грудні 1983 р. Стус повідомив дружині, що він подав декілька скарг на цю заборону, не сподіваючись отримати задовільну відповідь. Він також просив дружину звернутися за допомогою до Спілки письменників на підставі того, що він перекладав поетів (Рільке, Гете, Верлена, Бодлера), чий твори широко видавалися в Радянському Союзі і не мали жодного відношення до радянської влади, адже вони її взагалі не застали. Окрім того, він був членом ПЕН-клубу, мав кілька виданих збірок віршів, у тому числі й перекладних, десятки літературно-критичних статей та невиданих перекладів (понад п'ятсот сторінок) російських, білоруських, польських, німецьких, французьких та іспанських поетів, і ця заборона без пояснення причин була цілковитим бузувірством (Стус до рідних, 12 вересня 1983 р.). Складно сказати, наскільки дієвим було б таке звернення до Спілки письменників. За словами Вахтанга Кіпіані, «Спілка письменників, провід якої точно знав вагу Стусової поезії, була відверто погромною інституцією. Інженери людських душ, підкуплені режимом, майже одноставно засуджували «неправильну поведінку» Івана Світличного, Валерія Марченка, Євгена Концевича» (662-63). З кількох листів, які все ж дійшли до родини Стуса упродовж наступних місяців, стає відомо, що становище лише погіршилося, і Стусу заборонялося навіть просто мати при собі свої вірші та переклади. 15 січня 1984 р. він написав дружині: «У мене такі новини: всі вірші забирають і кладуть у каптьорку за зоною. Що не напишу – все в кращому разі буде там, тобто його я побачу аж при виїзді на заслання (в гіршому випадку - сконфісують)».

Про ці жорсткі обмеження згадує також Василь Овсієнко, який став свідком того, як Стус у відчаї підвищив голос на офіцера КДБ

Володимира Ченцова: «Кажете, що поклали мої рукописи в складі за зоною. Та я знаю, що ви хочете, щоб від мене нічого не залишилося, як я загину... Я вже не пишу свого, тільки перекладаю. То дайте мені можливість хоч щось завершити...» («Серце, самогубство чи вбивство?» 624-25).

За «нормальних» умов, цензура в пенітенціарних закладах була поблажливішою до перекладів, аніж до оригінальних творів. Тоді як останні відображали власні ідеї ув'язнених, переклади були відображенням світосприйняття автора, тобто, за словами Турі, «іноземне походження перекладів робило їх менш загрозливими» і «здавалося, не було сенсу в нападках на «відсутнього» автора, який мав би взяти на себе всю провину» (42). Проте у випадку зі Стусом цей підхід не спрацював. Його переклади піддавалися таким самим репресивним діям, що і власні твори. Стус усвідомлював, що його твори конфіскують не через зміст, і вважав це психологічним насиллям та особливою формою варварства. Метою цього насильства було знищити людину, знищивши те, що надавало сенс його існуванню. За кілька років до цього Стус, стривожений можливою втратою своїх віршів, назвав їх своєю плоттю і кров'ю: «Болить душа за віршами, які забрали на до перевірку – перед 12.1.77 і досі не повернули. І їх там багато. А залишати їх за собою – все одно, як пораненому звірові – ронити гарячу кров на колимський сніг» (Стус до Олега Орача, 5 квітня 1977 р.).

Твори Стуса стали зброєю проти їх автора. Невпинна конфіскація руйнувала його життя та становила екзистенційну загрозу. В особистому щоденнику під назвою «З таборового зошита» Стус прямо писав про це:

Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи... Так довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я міг зробити за своє життя, зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку. (678)

На відміну від листів, у цьому щоденнику не було самоцензури, адже він не мав проходити тюремну цензуру. За словами співкамерника Стуса Василя Овсієнка, литовському дисиденту Балісу Гайяускасу вдалося передати з табору шістнадцять дрібних аркушів цигаркового паперу, списаних дрібним почерком Стуса. Ці тексти винесла із зони Ірина Гаяускене, дружина Баліса, яка мала побачення зі своїм чоловіком влітку 1983 р. («Серце» 625-26). Текст згодом потрапив за межі СРСР і був виданий у Мюнхені, в журналі «Сучасність» (№ 11, 1983 р.). Ця публікація мала ефект вибуху бомби та призвела до

довгого ув'язнення Стуса в одиночній камері в злиднених нелюдських умовах. Вести щоденник у таборі суворого режиму було ризикованим рішенням. Для Стуса, за його словами, воно було «відчайдушною спробою», адже «режим в Кучино сягнув поліцейського апогею» («З таборового зошита» 677).

Цьому щоденнику судилося стати останнім відомим текстом Стуса. Окрім «Таборового зошита» з другого п'ятирічного терміну ув'язнення Стуса, з 1980 р. до його смерті в 1985 р., збереглися лише сорок п'ять листів і кілька перекладів, а саме шість віршів Райнера Марії Рільке, по одному твору Редьярда Кіплінга, Артюра Рембо та Марини Цветаєвої. Інші тексти вважаються втраченими, оскільки КДБ не повернув конфісковані оригінали і переклади навіть після смерті Стуса. Це були тексти зрілого Стуса з потужним стилем і чітко сформованим художнім смаком. У грудні 1983 р. Стус повідомив, що за час перебування у *Перм 36-1* йому вдалося завершити найважливіший проект: «Закінчив свою збірку «Птах душі» – відчайдушно прозову, майже без пафосу, неримовану, майже розмовних інтонацій, сумно-спокійну, без надриву. Стоїчну – такий її музичний ключ» (Стус до рідних, грудень 1983 р.).

Збірка складалася як з оригінальних віршів Стуса, так і з його перекладів, кількість яких могла сягати трьохсот. З листів Стуса, написаних за останні два роки до смерті, відомо, що він працював над перекладами з Пастернака, Цветаєвої, Кіплінга, кількох французьких поетів XIX і XX ст. та, передусім, над своїм проектом з перекладу Рільке. Він вдосконалював свої переклади «Сонетів до Орфея», здійснені у мордовському таборі під час першого ув'язнення, та наважився на такий інтелектуальний виклик, як «Дуїнські елегії». Їх переклад був завершений 1983 р., про що свідчить лист Стуса до рідних від 12 вересня 1983 р.: «Переклав «Елегії» Рільке – це біля 900 рядків поетичного надзвичайно важкого тексту. Аж голова мені паморочилася – од такої роботи». Овсієнко припускає, що він єдиний в Кучино прочитав всі одинадцять елегій Рільке в перекладі Стуса. Переклади були у зошиті на сорок вісім сторінок, списаному дрібним почерком від початку й до кінця («Світло людей» 69). Переклад Рільке був для Стуса корисним та дуже емоційним досвідом:

Майже цілий день я сидів над перекладом «Реквієма» Рільке – по подрузі, і мав превелику відраду, бо робота йшла і йшла і нібито – досить незле (яка шкода, що мені боронено переписувати вірші в листах – неодмінно показав би Вам!). (Стус до рідних, 10 травня 1984 р.)

Я перекладав (нарешті) «Орфея, Еврідіку й Гермеса» Рільке. Так я люблю цю міні-поему, так шаную окремі рядки з тексту (знаєш сама –

все, що стосується Еввідіки), що побоювався пізнавати текст, перекладаючи, аби не загубити, боронь Боже, дорогого враження. Це схоже до першого, скажу так, інтиму: і шкода, і кортить. Слава Богу, впорався, задоволений, хоч і не знаю чим: Рільке, текстом оригіналу чи перекладом. (Стус до дружини, 1 липня 1984 р.)

На жаль, Стуса спіткала трагічна доля, і «Птаху душі» ніколи не судилося вилетіти з клітки КДБ, а переклади стали жертвами радянського режиму як ще одне свідчення його жадливих злодіянь. Протягом кривавих 1930-х рр. переклади (як і їхні автори) ставали об'єктами сталінських репресій, як наприклад, переклад Зерова «Енеїди» Вергілія, що був знищений на Соловках. Так само і радянський режим 1980-х рр., хоча й наближався до неминучого падіння, продовжував застосовувати репресивну політику до культурної спадщини України. Після розпаду Радянського Союзу вдова та син Стуса зверталися до російської влади, аби архів КДБ видав їм його зошити. Їхні звернення були безрезультатними, а в офіційній відповіді зазначалося, що всі документи трудового табору Перм-36, де Стус перебував в ув'язненні протягом п'яти останніх років свого життя, були знищені після закриття табору. За оцінками сина Стуса, втрачено щонайменше сто перекладів з Рільке, окрім перекладів творів інших авторів з інших літератур. «Дерево поезії Стуса з об'ятою біля верхівки кроною» (Коцюбинська, «Феномен Стуса» 684), позбавлене найбільш зрілої частини його творчості, не дозволяє нам побачити голістичну картину поетичної спадщини Стуса, зокрема «прощального періоду» його творчості (Сверстюк 740). Це, безсумнівно, велика втрата для української культури, однак, як зазначає Максим Стріха, навіть ті декілька перекладів Стуса, які все ж потрапили за межі «малої зони», є приголомшливим пам'ятником силі людського духу (341).

ВИСНОВКИ

Це мікроісторичне дослідження функціонування художнього перекладу в радянських таборах лише піднімає край завіси над масштабами інтелектуального насильства та свавілля з боку влади по відношенню до літературних діячів, а також демонструє, як переклад став інструментом опору. Вага такого дослідження в тому, що воно дозволяє заповнити прогалини і пролити світло на менш відомі сторінки історії художнього перекладу в Україні. Перекладацька діяльність в ув'язненні свідчить про існування альтернативної моделі українського перекладу, що відрізнялася від офіційної радянської моделі. Вона сформувалася за рахунок агентності й культурного опору перекладачів, які не дозволяли видавничій та мовній політиці

Радянського Союзу впливати на вибір текстів для перекладу чи перекладацьких стратегій, а натомість обирали їх самі. Певною мірою процес перекладу в ув'язненні та агенти, що брали в ньому участь, нагадували підпільну діяльність з високим рівнем конспірації, самоцензури та езопової мови. Для ув'язнених літераторів художні переклади були духовною втечею та допомагали впоратися з ізоляцією. Захисна функція перекладу йшла на користь не лише самим перекладачам, а й їхнім оригінальним творам, які вдавалося вивезти за межі в'язниці під виглядом перекладів.

Феномен невольничого перекладу вивчено недостатньо, хоча він виявився набагато складнішим явищем, ніж оригінальні твори, написані в ув'язненні, яким приділялося більше уваги дослідників. На відміну від поетів чи письменників, перекладачі художніх творів потребують фізичного доступу до текстів оригіналів, а також до словників, коментарів та наукової літератури, які складно було дістати в таборі; цензори часто блокували доступ до них, і за цей доступ доводилося боротися. Ув'язнених перекладачів також чекав інтелектуальний виклик «подвійного мнемонічного навантаження», коли їм доводилося запам'ятовувати оригінали текстів для перекладу та самі переклади, або вчити іноземну мову. Отже, переклад в неволі став виявом сили духу, витривалості та здатності до опору.

У контексті України, де межа між «малою зоною» радянських таборів і «великою зоною» за їхніми межами була дуже нечіткою, поняття «в'язниця» може метафорично позначати соціальну та літературну ізоляцію. З цієї точки зору, цінними були б дослідження діяльності тих перекладачів, які не були ув'язнені, але були позбавлені будь-якої можливості публікувати свої твори, а їхні голоси були насильно заглушені через їхній статус персони нон грата в літературі. Такі дослідження можуть стати важливим доповненням до вивчення невольничого перекладу.

Список використаної літератури

- Антонюк, Зиновій. «Якщо не я – тоді хто?» *Доброокий: Спогади про Івана Світличного*, за редакцією Леоніди Світличної та Надії Світличної, Час, 1998, с. 247-56.
- Караванський, Святослав. «Табірні зустрічі.» *Він просто йде...: Збірник до ювілею Ростислава Доценка*, упорядкував Микола Білорус та ін., Задруга, 2001, с. 16-17.
- Касьянов, Георгій. *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років*. Либідь, 1995.
- Кіпіані, Вахтанг. «Чи вбивав адвокат Медведчук поета Стуса?» *Справа Василя Стуса: Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*, упорядкував Вахтанг Кіпіані, Віват, 2019, с. 656-67.
- Коваль, Віталій. «Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...» *Наш Лукаш*, упорядкував Леонід Череватенко, том 1, Києво-Могилянська академія, 2009, с. 347-57.
- Коломієць, Лада. *Український художній переклад та перекладачі 1920-30-х років: Матеріали до курсу «Історія перекладу»*. Нова Книга, 2015.
- Коцюбинська, Михайлина. *Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість*. Дух і Літера, 2009.
- «Феномен Стуса». *Василь Стус. Вибрані твори*, за редакцією Дмитра Стуса, Смолоскип, 2012, с. 673-85.
- Кочур, Григорій, і Ірина Воронович. «Простягни через простір свою знеможену руку...»: *Вірші та родинні листи 1945-1959*, упорядкування Марії Кочур та ін., Права людини, 2018.
- Москаленко, Михайло. «Нариси з історії українського перекладу. Розділ 5». *Всесвіт*, № 7-8, 2006, с. 192-206. <http://vsesvitjournal.com/old/content/view/192/41/>. Відвідано 28 січня 2021 р.
- Овсієнко, Василь. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*. 2-ге вид., Кліо, 2018.
- «Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус». *Справа Василя Стуса: Збірка документів з архівів колишнього КДБ УРСР*, упорядкував Вахтанг Кіпіані, Віват, 2019, с. 617-34.
- Салига, Тарас. «В мільйонних митях жити як в одній...»: Іван Світличний без часових кордонів». *Українське літературознавство*, № 73, 2011, с. 11-27.
- Сверстюк, Євген. «Василь Стус – летюча зірка української літератури». *Василь Стус. Вибрані твори*, за редакцією Дмитра Стуса, Смолоскип, 2012, с. 732-43.
- Світлична, Леоніда. «Поруч з Іваном». *Доброокий: Спогади про Івана Світличного*, за редакцією Леоніди Світличної та Надії Світличної, Час, 1998, с. 20-60.
- Світлична, Леоніда, і Надія Світлична, упор. *Доброокий: Спогади про Івана Світличного*. Час, 1998.
- Світличний, Іван. *Голос доби: Листи з «Парнасу»*. Упорядкувала Леоніда Світлична, книга 1, Сфера, 2001.
- *Голос доби*. Упорядкувала Леоніда Світлична і Надія Світлична, книга 2, Сфера, 2008.

- Стріха, Максим. *Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням*. Дух і Літера, 2020.
- Стус, Василь. «З таборового зошита. Останній відомий текст Василя Стуса». *Справа Василя Стуса: Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*, упорядкував Вахтанг Кіпіані, Віват, 2019, с. 668-86.
- *Твори*. Том 6 (додатково), книга 1: *Листи до рідних*, упорядкувала Михайлина Коцюбинська, Просвіта, 1997.
- *Твори*. Том 6 (додатково), книга 2: *Листи до друзів та знайомих*, упорядкувала Михайлина Коцюбинська, Просвіта, 1997 р.
- Стус, Дмитро. *Василь Стус. Життя як творчість*. 4-тевид, Дух і Літера, 2018.
- Франкл, Віктор. *Людина в пошуках справжнього сенсу: Психолог у концтаборі*. переклад Олени Замойської. Клуб Сімейного Дозвілля, 2020.
- Хейфец, Михаил. "Украинские силуэты". *Избранное*, том 3, Фолио, 2000, с. 137-225, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=9952>. Відвідано 19 жовтня 2020.
- Эткинд, Ефим. "Добровольный крест." *Новая газета*, No. 93, 24 авг. 2011. <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/24/45598-dobrovolnyy-krest>. відвідано 15 жовтня 2020.
- Abdallah, Kristiina. "Translators' Agency in Production Networks." *Translators' Agency*, edited by Tuija Kinnunen and Kaisa Koskinen, Tampere UP, 2010, pp.11-46.
- Alvstad, Cecilia, et al., editors. *Textual and Contextual Voices of Translation*. John Benjamins, 2017.
- Baer, Brian James. "Gulag Translations: Re-Thinking Translation History from the Margins." EST Congress, 30 Aug. 2013, Germersheim, Germany. Plenary Address, <https://www.youtube.com/watch?v=djTilgtDl8Y>. Accessed 20 Jan. 2021.
- Baker, Mona. *Translation and Conflict: A Narrative Account*. Routledge, 2006.
- Bassnett, Susan. "When Is a Translation not a Translation." *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*, by Susan Bassnett and Andre Lefevere, Multilingual Matters, 1998, pp. 25-40.
- Chernetsky, Vitaly. "Nation and Translation." *Contexts, Subtexts and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia*, edited by Brian James Baer, John Benjamins, 2011, pp. 33-54.
- Chesterman, Andrew. "The Name and Nature of Translator Studies." *HERMES -Journal of Language and Communication in Business*, vol. 22, no. 42, 2009, pp. 13-22. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjicb.v22i42.96844>.
- Concealed Translations and Authorship in Twentieth-Century Turkey." *Translation Studies*, vol. 3, no. 2, 2010, pp. 172-87. DOI: 10.1080/14781701003647384.
- Delisle, Jean, and Judith Woodsworth, editors. *Translators through History*. Revised ed., John Benjamins, 2012.
- Greenall, Annjo K. "The Scandinavian Singer-Translator's Multisemiotic Voice As Performance." *Textual and Contextual Voices of Translation*, edited by Cecilia Alvstad et al., John Benjamins, 2017, pp. 21-37.
- Gullotta, Andrea. *Intellectual Life and Literature at Solovki 1923-1930: The Paris of the Northern Concentration Camps*. Legenda, 2018.
- Gürçağlar, Şehnaz Tahir. "Scouting the Borders of Translation: Pseudotranslation,

- Kamovnikova, Natalia. *Made under Pressure: Literary Translation in the Soviet Union, 1960-1991*. Massachusetts UP, 2019.
- Kinnunen, Tuija, and Kaisa Koskinen, editors. *Translators' Agency*. Tampere UP, 2010.
- Krys, Svitlana. *Ivan Svitlychnyi's Poetry of Incarceration: Toward a Study of Intertextuality*. 2005. University of Alberta, MA thesis.
- Lefevere, André. *Translation/History/Culture. A Sourcebook*. Routledge, 1992.
- Munday, Jeremy. "Using Primary Sources to Produce a Microhistory of Translation and Translators: Theoretical and Methodological Concerns." *The Translator*, vol. 20, no. 1, 2014, pp. 64-80. DOI: 10.1080/13556509.2014.899094.
- Paloposki, Outi. "Limits of Freedom: Agency, Choice and Constraints in the Work of the Translator." *Agents of Translation*, edited by John Milton and Paul Bandia, John Benjamins, 2009, pp. 189-208.
- . "Tauchnitz for Translators. The Circulation of English-Language Literature in Finland." *Comparative Critical Studies*, vol. 16, no. 2-3, 2019, pp. 161-79. DOI: 10.3366/ccs.2019.0325.
- Pieralli, Claudia. "The Poetry of Soviet Political Prisoners (1921-1939): An Historical Typological Framework." *Contributi italiani al XV Congresso Internazionale degli Slavisti (Minsk, 20-27 agosto 2013)*, edited by Marcello Garzaniti et al., Firenze UP, 2013, pp. 387-412.
- Pym, Anthony. "Humanizing Translation History." *HERMES – Journal of Language and Communication in Business*, vol. 22, no. 42, 2009, pp. 23-48. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96845>.
- Roodband, Emam S. "Translating in Jails: The Case of Contemporary Iranian Imprisoned Translators." *Research in Applied Linguistics*, vol. 7, no. 2, 2016, pp. 34-54. DOI: 10.22055/raals.2016.12093.
- Shevchenko, Taras. *Selected Works. Poetry and Prose*. Edited by John Weir, Progress Publishers, 1964.
- Simon, Sherry. Review of *Interpreting in Nazi Concentration Camps*, edited by Michaela Wolf. *Traduction, Terminologie, Rédaction*, vol. 29, no. 2, 2016, pp. 207-12. DOI: <https://doi.org/10.7202/1051022ar>.
- Smith, Roger. "Agency: A Historical Perspective." *Annals of Theoretical Psychology. Constraints of Agency: Explorations of Theory in Everyday Life*, edited by C.W. Gruber et al., Springer International Publishing, 2015, pp. 3-29.
- Toury, Gideon. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins, 1995.
- Tymoczko, Maria, editor. *Translation, Resistance, Activism*. Massachusetts UP, 2010.
- Witt, Susanna. "Between the Lines: Totalitarianism and Translation in the USSR." *Contexts, Subtexts and Pretexts. Literary Translation in Eastern Europe and Russia*, edited by Brian James Baer, John Benjamins, 2011, pp. 149-70.
- . "Byron's *Don Juan* in Russian and the 'Soviet School of Translation.'" *Translation and Interpreting Studies*, vol. 11, no. 1, 2016, pp. 23-43. DOI: <https://doi.org/10.1075/tis.11.1.02wit>.
- . "The Shorthand of Empire: *Podstrochnik* Practices and the Making of Soviet Literature." *Ab Imperio*, no. 3, 2013, pp. 155-90. DOI: 10.1353/imp.2013.0080.
- Wolf, Michaela, editor. "'German Speakers, Step Forward!': Surviving through Interpreting in Nazi Concentration Camps." *Translation and Interpreting Studies*, vol. 8, no. 1, 2013, pp. 1-23. DOI: [10.1075/tis.8.1.01wol](https://doi.org/10.1075/tis.8.1.01wol).
- . *Interpreting in Nazi Concentration Camps*. Bloomsbury, 2016.

Wolf, Michaela, and Alexandra Fukari, editors. *Constructing a Sociology of Translation*. John Benjamins, 2007.

Додаток

Стус до дружини, 2 лютого 1975 р.: «Я Тобі був уже писав про це, але чомусь листа вкрали, не давши жодного пояснення про причини конфіскації. Там я був переписав останні переклади сонетів Рільке. Отже, я їх закінчив уже тижнів зо два тому, а нових поки немає».

Стус до дружини та сина, 25 серпня 1982 р.: «Написав був до Вас на початку місяця, але листа сконфіскували. Там були переклади з Рільке (може, саме вони стали комусь поперек горла)».

Стус до дружини, 30 квітня-2 травня 1983 р.: «Надсилав Тобі двічі переклад «Елегії» Рільке до Марини²⁸ – сконфіскували. Якись вірші Артюра Рембо переклав – теж. Це ж стосується і власних віршів моїх. Отже, не знаю, чи скоро Ти прочитаєш те, що я тут на самоті мережу».

Стус до дружини та сина, 12 червня 1983 р.: «Переписую свого червненого листа, бо вже раз сконфіскували – невідь-чого: весь лист, вважайте, я присвятив Дмитрові²⁹, радячи йому майбутній вибір шляху, вмістив перероблений свій переклад вірша Кіплінга “If” і російський – М. Лозинського, прокоментувавши його. Ніяких «умовностей» не було, лист вийшов на 20 сторінках — марне!»

²⁸ Райнер Марія Рільке, «Елегія до Марини Цветаєвої-Ефрон» (“Elegie an Marina Zwetajewa-Efron”) (1926).

²⁹ Дмитро Стус (нар.1966), син Василя Стуса.